

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
PSİKOLOJİ İLMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ
VE MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ
Ömer Faruk AKBAŞ
Tarih Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ
Erzurum-2024
Her hakkı saklıdır.**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E PSİKOLOJİ İLMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE
MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ**

Ömer Faruk AKBAŞ

**Danışman: Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ
Ana Bilim Dalı: TARİH**

**Erzurum-2024
Her hakkı saklıdır.**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY SAYFASI

Ömer Faruk AKBAŞ tarafından hazırlanan *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Psikoloji İlminin Tarihi Gelişimi ve Mustafa Şekip Tunç* adlı bu çalışma Tarih girmek için tıklayınız tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği**/ **oyçokluğu** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalında **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı	Prof. Dr. Ali UTKU Atatürk Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ Erzurum Teknik Üniversitesi	İmza
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Uğur AKBULUT Erzurum Teknik Üniversitesi	İmza

Ömer Faruk AKBAŞ tarafından hazırlanan *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Psikoloji İlminin Tarihi Gelişimi ve Mustafa Şekip Tunç* başlıklı yüksek lisans tezi kabul edilmiştir.
16.12.2024

Prof. Dr. Serap BEDİR KARA

Enstitü Müdürü

* Bu tez çalışması ..... tarafından ..... nolu proje ile desteklenmiştir.

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullandığım her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sorumluluğu ve tezin erişim sürecine ilişkin aşağıdaki beyanımı kabul ediyorum. 16.12.2024

İmza

Ömer Faruk AKBAŞ

Öğrenci

- Tezle ilgili patent başvurusu yapılması/patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle Enstitü Yönetim Kurulunun Tarih girmek için tıklayınız tarih ve Karar No sayılı kararı ile teze erişim 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.
- Enstitü Yönetim Kurulunun Tarih girmek için tıklayınız tarih ve Karar No sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRCT	IV
ÖN SÖZ	V
TABLOLAR LİSTESİ	VI
KISALTMALAR LİSTESİ	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİ İLMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

1.PSİKOLOJİ'NİN İLMİ ANLAMDA TANIMI VE KAPSAMI.....	5
1.1. İLK ÇAĞ FELSEFESİ VE PSİKOLOJİ İLMİ	6
2. İSLAM FELSEFESİ VE PSİKOLOJİ İLMİ.....	8
3. 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ.....	12
3.1. BAZI DİNÎ OLUŞUMLARIN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ PSİKOLOJİ İLMİ AÇISINDAN ÖNEMİ	15
3.1.1. Mevlevîlik ve Psikoloji İlmî ile Olan İlişkisi	16
3.1.2. Bayrâmîlik ve Psikoloji İlmî ile Olan İlişkisi.....	18
4. 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE UYGULAMALI OLARAK PSİKOLOJİ VE PSİKOLOJİ ALANINDA YAZILMIŞ ESERLER.....	21
4.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KURUMSAL OLARAK RUHSAL TEDAVİ YAPAN KURULUŞLAR	21
4.1.1. Tekkeler.....	21
4.1.2. Dârüşşifâlar.....	22
4.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYIL KADAR PSİKOLOJİ İLMİNE YÖNELİK ÇALIŞMA YAPAN ÂLİMLER	26
4.2.1 Kınalızâde Ali Efendi ve Psikoloji İlmîne Yönelik Çalışmaları	26
4.2.2. Ahmed Tâib Efendi ve Psikoloji İlmîne Yönelik Çalışmaları.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

1. TANZİMAT DÖNEMİNİN GENEL İLMİ DURUMU	30
2. TANZİMAT VE SONRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ	33
2.1. DÂRÜLFÜNÛN VE PSİKOLOJİ İLMİ	36
3. TANZİMAT VE MEŞRUTİYET DÖNEMLERİNDE PSİKOLOJİ İLMİNE YÖNELİK ÇALIŞMA YAPMIŞ AYDINLAR VE ESERLERİ	38

3.1 YUSUF KEMAL BEY VE GÂYETÜ'L-BEYÂN FÎ HAKÎKATİ'L-İNSÂN YÂHÛD İLM-İ AHVÂL-İ RÛH ADLI ESERİ	39
3.2 HOCA TAHSİN EFENDİ VE PSİKOLOJİ YÂHÛD İLM-İ RÛH ADLI ESERİ	40
3. 3. TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'A KADAR PSİKOLOJİ İLMİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR YAPMIŞ DİĞER MÜNEVVERLER	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ VE TÜRKİYE'YE MODERN PSİKOLOJİNİN GİRİŞİ	
1. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN HAYATI VE EĞİTİMCİ ŞAHSİYETİ	47
1.1 1886- 1913 YILLARI ARASINDA MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN HAYATI (ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ, İDARİ GÖREVLERİ)	47
1.1.1. Mustafa Şekip'in Çocukluğu ve Gençliği	48
1.1.2. Mustafa Şekip'in İdari Görevlerde Bulunduğu Yılları.....	51
1.2. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN EĞİTİM HAYATI VE AKADEMİK KİŞİLİĞİ	52
1.2.1 Mustafa Şekip'in İdarecilik Görevini Bırakmasından Sonraki Hayatı ve Aldığı Eğitimler	53
1.2.2. Mustafa Şekip Tunç'un Akademik Hayatı	57
1.2.3. Mustafa Şekip'in Aile Hayatı ve Vefatı	63
2. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN MODERN PSİKOLOJİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ	64
2.1. HENRİ BERGSON VE MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ	68
3. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN İLMÎ ÇEVRESİ	71
3.1. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN YAŞADIĞI ZAMANLARDA PSİKOLOJİ İLMİNİN YERLİ MUHİTİ	73
4. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN TELİF VE ÇEVİRİ ESERLERİNİN PSİKOLOJİ İLMİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	76
4.1. FELSEFE DERSLERİ RUHİYAT	77
4. 2. PSİKOLOJİYE GİRİŞ	78
4. 3. HİSSİYAT RUHİYATI	78
4. 4. YARATICI TEKÂMÛL	79
4.5. MUSTAFA ŞEKİP'İN DİĞER ESERLERİ	79
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86
EKLER	100

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E PSİKOLOJİ İLMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE
MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ

Ömer Faruk AKBAŞ

2024, 109 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ (Danışman)

Prof. Dr. Ali UTKU (Üye)

Prof. Dr. Uğur AKBULUT (Üye)

Psikoloji ilmi insanlık tarihinin başlangıcından beri bu isimle anılmasa da içeriğini oluşturan düşünme, algılama ve hissetme gibi soyut süreçlerden dolayı insanlığın hayatı içerisinde var olan bir bilim dalıdır. Bilim tarihi boyunca farklı isimler ya da farklı ilim dalları bünyesinde var olmuş ve temelde insanı ruhsal ve zihinsel yönleriyle anlamaya çalışan bir ilim dalı olagelmıştır. 19. yüzyıldan sonra da modern bir hüviyete bürünerek bilim tarihinde yerini almıştır.

Medeniyetin olduğu her insan topluluğu, felsefe, sosyoloji, psikoloji vs. sahalarında farklı isimler altında çalışmalar yapmıştır. Türkler de kurmuş oldukları devletlerde sayılan alanlarla ilgilenmiş ve bu alanlara çeşitli katkılar sunmuştur. Bu çalışmanın tarihsel kısmını oluşturan Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ndeki bilim tarihinde ise psikoloji ilmi üzerine çalışan aydınlar, bu aydınların psikoloji ilmi üzerine olan düşünceleri ve vermiş oldukları eserler ele alınmış tüm bunlar tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ise psikoloji ilminin modern bir hüviyete kavuşma sürecinden bahsedilmiştir.

Türk bilim tarihinde psikoloji ilmi üzerine çalışmalar yapmış âlimlerinin isimlerine kısaca değinilen bu çalışmada, Osmanlı Devleti tarihi boyunca bu meyanda yapılan çalışmaları işleyerek psikoloji ilminin Türk bilim tarihindeki serüveni incelenecektir. Türk psikoloji tarihinin dönüm noktalarından olan Mustafa Şekip Tunç, Türk bilim tarihinde psikoloji ilminin modern bir hüviyete kavuşmasındaki rolüyle ele alınarak psikoloji alanındaki çalışmaları değerlendirilip modern psikoloji ilmine olan katkıları araştırılmış ayrıca hayatı ve akademik çalışmaları modern psikoloji ilmi bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlim, Tarih, Bilim Tarihi, Felsefe, Psikoloji.

ABSTRCAT
**THE HISTORICAL DEVOLOPMENT OF PSYCHOLOGY FROM THE
OTTOMAN PERIOD TO THE REPUBLIC AND MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ**

Ömer Faruk AKBAŞ

2024, 109 page

Jury: Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ (Consultant)

Prof. Dr. Ali UTKU (Member)

Prof. Dr. Uğur AKBULUT (Member)

Although the science of psychology has not had any literature with this name since the beginning of human history, it is a branch of science exists in the life of humanity due to the abstract concepts such as thinking and feeling that constitute its content. After the 19th century, it took on a modern identity and took its place in the history of science.

Every human community where there is civilization, philosophy, sociology, psychology etc. He has worked in different fields under different names. Turks were also interested in the fields. In the history of science in the Ottoman Empire and Republic of Türkiye, which constitutes the historical part of this study, the intellectuals who worked on the science of psychology, the thoughts of these were evaluated within the historical process. In the last years of the Ottoman Empire, the process of the science of psychology gaining a modern identity was mentioned.

In our thesis, which we will start by briefly mentioning the names of the scholars who have done studies on the science of psycholohgy in the history of Turkish science, the adventure of the science of psychology in the history of Turkish science will be examined by examining the studies carried out in this field throughout the history of the Ottoman Empire, Mustafa Şekip Tunç, one of the turning points in the history of Turkish psychology, is discussed with his works in the field of psychology are evaluated, his contributions to the science of modern psychology are researched, and his life and academic works are evaluated in terms of modern psychology.

Key Words: Science, History, History of Science, Philosphy, Psychology.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti ve sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde sayısız aydın yetişmiştir. Bu aydınlar farklı disiplinlerde çalışmalar yapıp insanlığın ortak bilim tarihine katkıda bulunmuşlardır. Bu disiplinlerden birisi de tarihsel süreç içerisinde kavramsal ve içerik olarak birçok değişim geçiren ve 19. yüzyıldan itibaren ayrı bir disiplin olarak gelişim sağlayan psikoloji ilmidir.

Bu çalışmada psikoloji ilminin İslâm-Türk devletlerindeki gelişiminden bahsedilmiş ve 19. yüzyıla gelindiğinde gerçekleşen değişimlerden psikoloji ilmi özelinde bahsedilmiştir. Modern bir zeminde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk çeyrek asrında psikoloji ilmi ile alakalı çalışmalar ele alınmıştır. Çalışmanın ana konusu olan Mustafa Şekip Tunç, doğumundan ölümüne kadarki hayatı, ilmi şahsiyeti, yapmış olduğu görevleri, ilmi çevresi ve meydana getirdiği eserleriyle incelenmiştir. Hakkındaki tüm bilgiler ve fikir dünyası psikoloji ilminin Anadolu topraklarındaki gelişimi bağlamında izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmayı meydana getirirken yaptığı yönlendirmeleriyle, öğrettikleriyle ve tavsiyeleriyle tezin hazırlanışı sırasında yol gösteren ve bu süreçte yaşadığım zihinsel zorlukları aşabilmem için desteklerini benden esirgemeyen ve değerli vaktini ayıran kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Naim Ürkmez'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tez yazım sürecimde katkılarıyla ve yönlendirmeleriyle destek olan Prof. Dr. Ali Utku, Prof. Dr. Uğur Akbulut, Prof. Dr. Kemal Bakır, Dr. Ahmet Polatoğlu ve Arş. Gör. Huzeyfe Gültekin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak bu zorlu ve uzun süreçte benden manevi olarak desteklerini esirgemeyen anne ve babama şükranlarımı sunuyorum.

Ömer Faruk AKBAŞ

Erzurum-2024

TABLULAR LİSTESİ

- 1. 1 Mustafa Şekip'in telif eserlerinin adı ve ilk baskı tarihlerinden, oluşan bilgilerin tablosu..... 80**
- 2. 2 Mustafa Şekip'in tercüme ettiği eserlerin adı, türü ilk baskı yılları ve yazarlarını içeren bilgilerin tablosu..... 81**
- 3. 3 Mustafa Şekip'in diğer eserlerini gösteren tablo..... 82**

KISALTMALAR LİSTESİ

A.} MKT.NZD: Sadâret Mektubî Kalemî Nezâret ve Devâir Belgeleri

ASAGEM: Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü

BCA: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BEO: Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı

Bkz: Bakınız

BOA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

çev.: Çeviri

DH. MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed.: Editör

H.: Hicri

haz.: Hazırlayan

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

KMÜ: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

M.: Miladi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı

Prof.: Profesör

sad.: Sadeleştiren

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

tes. ed.: Tespit Eden

Thk.: Tahkik Eden

tsh.: Tashih Eden

TTK: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

İnsan yaratılışı itibariyle düşünen ve düşündüğüyle eyleme geçen akıllı bir varlıktır. Bu kabiliyet insanı kendi doğası üzerine düşünmeye sevk etmiş, güçlü ve güçsüz yanlarını ortaya çıkarmada yönlendirmiştir. İnsandaki düşünme kabiliyetinin bir başka sonucu ise düşüncelerini sınıflandırabilmesidir. Bilim tarihi bünyesinde bulunan alanlar ise bu sınıflandırmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Psikoloji ilminin felsefe ve tıp alanlarından kopup bağımsız bir bilim dalına dönüşerek bilim tarihinde yerini alması ise bu sınıflandırma kavramı bağlamında değerlendirilir. Bilinen tarihin ışığında insanlığın her döneminde psikoloji, tarih, felsefe, sosyoloji gibi beşerî ilim dalları farklı isimlerle üzerine sürekli olarak çalışılan alanlar olmuştur. Bu alanlar insanlık tarihi boyunca var olmuş ve gelişimini kümülatif bir zeminde devam ettirerek günümüzdeki modern hüviyetlerine bürünmüştür. İnsanlık tarihini farklı noktalardan etkilemiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Psikoloji ilmi, modern tarih öğretilerinin haricinde neredeyse insanlığın tarihi kadar eski bir alandır. Etimolojik kökeni de düşünüldüğünde psikolojinin çalışma alanı içerisinde olan ruh kavramı psikolojinin izlerini İlk Çağ uygarlıklarına kadar götürür. Bilim tarihi açısından değerlendirildiğinde ise psikoloji tarihi, antik Yunan'a kadar gider. Yunan felsefesinin ilk büyük filozofu kabul edilen Sokrates ve sonrasında gelen öğrencisi Platon gibi İlk Çağ filozofları, ruh bağlamı üzerinden göreceli olarak insan psikolojisine yönelik çalışmalar yapan ilk düşünürlerdendir.¹ Antik Yunan filozoflarının birçoğu insan ruhunun varlığını kabul etmiş ve üzerine fikir yürütmüştür. Ruh kavramı bahsi geçen yıllarda bu düşünürler tarafından, dinsel ve duygusal açıdan değerlendirilmiş, ruhun insan karakteri üzerine olan etkileri araştırılmıştır.² Geleneksel ve modern psikoloji çalışmalarında ruh, üzerine düşünülen önemli bir kavramdır. Yunan filozofların ruh üzerine çalışmalar yapmış olması onları düşünce zemininde de olsa psikoloji ilmini başlatan zümre haline getirmektedir.

Psikoloji ilminin, İlk Çağ ve sonraki devirlerde daha çok insanda ruh kavramı üzerine şekillenip uygulamadan uzak bir tartışma alanı olmasından dolayı, psikoloji 19. yüzyıldaki modern başlangıcına kadar bir bilim dalı olarak nitelendirilmiştir.³ Günümüze

---

¹ Ahmet Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (2. Cilt) (1.Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006,105-137, 399.

² Hakan Kırklarolu, "Bilim Tarihi Açısından Psikoloji ve Bilimselliği Üzerine Tartışma", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (13), 2018, 196.

³ Hakan Kırklarolu, "Bilim Tarihi Açısından Psikoloji ve Bilimselliği Üzerine Tartışma", 195.

doğru gelindiğinde psikoloji ilminin tam manasıyla modern bir hüviyet kazanması 19. yüzyıl Avrupa'sında olmuştur. 18. yüzyıla kadar kilise, havra ve cami gibi dinî merkezlerde bir nevi psikolojik görüşmeler yapılıp insanların problemlerine yönelik sağaltım yapmasına yardımcı olunuyordu.⁴ 18. yüzyıldan sonra ise daha modern bir zemine oturtturulan psikoloji, deneysel ve uygulamalı olarak bilim tarihi sahnesine çıkmıştır. Bu meyanda yapılan ilk modern psikoloji çalışmaları 1832'de Alman bir papazın çocuğu olarak dünyaya gelen Wilhelm Wundt (1832-1920) tarafından başlatılmıştır. Psikoloji 19 ve 20. yüzyıl Avrupa'sında kademeli olarak teorik, uygulamalı ve deneysel mahiyette işlenmiş ve çeşitli laboratuvar çalışmalarına konu olmuştur.⁵ Modern psikolojinin tarihi böylelikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gelişim sağlamış ve tüm dünyaya yayılmıştır.

Çalışmada ele alınan Osmanlı Devleti dönemindeki psikoloji ilmine yönelik çalışmaları ise daha iyi kavranabilmesi açısından 19. yüzyılda başlayan modern psikoloji sürecinin öncesinde değerlendirmek gerekir. İslâmiyet'in yayılmasından sonra Arap coğrafyasında, Anadolu'da, Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da birçok âlim yetişmiş olup bu âlimler günümüzde tıp, matematik, astronomi; sosyoloji, psikoloji ve pedagoji gibi adlarla bildiğimiz modern bilim dallarıyla alakalı çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu âlimlerden, birçok kaynakta “Feylesüfu'l-Arab” olarak geçen Ya'küb b. İshak el- Kindî ise İslâmiyet tarihinde felsefe, mantık, ahlâk ve siyaset gibi alanların başlayıp gelişmesini sağlayan ilk âlim olarak bilinir.⁶ Sayılan alanlardan ahlâk ilmi hazırlanan bu çalışma için önem arz etmektedir. Çünkü ahlâk ilmi yer tuttuğu alan bakımından günümüzde; psikoloji, sosyoloji ve pedagoji alanlarıyla doğrudan ilişki halindedir.⁷ Kindî'nin ahlâk ilmiyle alakalı olan çalışmalarının ihtiva ettiği kapsam, Osmanlı ve diğer Türk devletlerindeki psikoloji âlimlerinin çalışmalarına da kaynak teşkil ettiği için İslam dünyasındaki psikoloji çalışmalarını, Kindî'den başlatmak isabetli olacaktır. Kindî'nin ahlâk alanında yapmış olduğu çalışma ve yazınlar psikoloji ilminin kapsamıyla doğrudan alakalı olan konulardır. Çünkü İslâmiyet'in yetkin ve mutlu insan sayıltıları onun kötü düşüncelerden sıyrılıp davranışlarını düzenleme fikirlerinden oluşuyordu. Bu bakımdan her ne kadar Kindî'nin yaşadığı zaman ve mekân Türk tarihi dışında olsa da onun kaleme aldığı eserlerden “Def'u'l-

⁴ Mustafa Atak, “İslâm'da Psikoloji Tarihi”, **İbn Haldun Çalışmaları Dergisi**, 6 (1), 2021, 73.

⁵ Duane P. Schultz ve Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, 127-135.

⁶ Ya'küb b. İshak el-Kindî, **Üzüntüden Kurtulma Yolları**, çev. Mustafa Çağrıncı, TDV Yayınları, Ankara 2021, 16.

⁷ İhsan Kutluer, **İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, 9.

Ahzân”, günümüz Türkçesiyle “Üzüntüden Kurtulma Yolları”, içeriğindeki iyi ve erdemli insan olma yönlendirmeleri sebebiyle, Türk-İslâm medeniyetlerinde ahlâk adı altında psikoloji ilminin temelini atmıştır.⁸ Kindî’yle başlayan ahlâk temelli psikoloji, kendinden sonraki âlimleri de etkilemiştir. Onun düşüncesini kavrayıp geliştiren Ebû Bekir er-Razi, Belhî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, İbn Hazm, ve Râgıb el-İsfahânî gibi Müslüman âlimler yazmış oldukları eserlerle İslâm coğrafyalarında ahlâk yani psikoloji ilminin gelişmesine vesile olmuşlardır.⁹

Türk devletlerinde bu meyanda ilk çalışmalar ise Karahanlı Devleti döneminde Yusuf Has Hacib ve Selçuklu Devleti döneminde ise meşhur âlim Gazzâlî ile başlamıştır. Her iki âlimin vermiş olduğu eserler psikoloji ilmi ile alakalı önemli noktalar taşımaktadır. Bir örnekle Gazzâlî’nin yazmış olduğu ve “Mutluluğun Kimyası” manasına gelen “Kimyayı Saadet” adlı eser ahlâk alanında yazılmış bir kitap olup mutlak mutluluğu öğretme amacını taşıması bakımından, Gazzâlî’nin psikoloji ilmine yönelik çalışmalar yaptığının önemli bir kanıtıdır.¹⁰ Ayrıca Gazzâlî’nin “İhyâu Ulûmi’-d-Din” adlı bir başka eserinde psikolojik kavramların üzerinde durup belirli tasnifler yaptığı da bilinmektedir.¹¹

Türk devletlerinde Gazzâlî’yle başlayan psikoloji geleneği, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Devri’ne kadar yine ahlâk adı altında devam etmiş ve bu gelenek rağbet gören alanlardan birisi olmuştur. Orta Çağ Avrupa’sının skolastik düşünce yapısının aksine, aynı dönemde Osmanlı Devleti’nde ruh sağlığına büyük önem verilmiş, “bimaristan” ve “şifahane” adı verilen sağlık merkezlerinde su ve müzik sesleri kullanılarak birtakım tedavi metotları uygulanmıştır.¹² Tanzimat Devri’ne kadar olan süreçte, Hacı Bayrâm-ı Veli, Nimetullah Nahcîvânî, İsmail Rusûhî Ankarâvî ve Kınalızâde Ali Efendi gibi âlim şahsiyetlerin yazdıkları eserlerde insan ruhunun çözümlenmesi ve birtakım ruhsal hastalıklarının sağaltımına yönelik psikolojik çıkarımlar mevcuttur.¹³ Tanzimat Devri’nden sonra ise psikoloji ahlâk ilmi bünyesinden ayrılarak daha münferit bir alan olmuş ve “ilm-i rûh” adıyla anılmaya başlanmıştır. Tanzimat döneminden başlayarak 20. yüzyıla kadar olan

⁸ Ya’kûb b. İshak el-Kindî, **Üzüntüden Kurtulma Yolları**, 17.

⁹ Ya’kûb b. İshak el-Kindî, **Üzüntüden Kurtulma Yolları**, 28-35.

¹⁰ Dilek Engin, **Gazzâlî’de Ahlâk ve Ruh Sağlığı** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 34.

¹¹ Atak, “İslâm’da Psikoloji Tarihi”, 79.

¹² Atak, “İslâm’da Psikoloji Tarihi”, 75.

¹³ Atak, “İslâm’da Psikoloji Tarihi”, 86; Ya’kûb b. İshak el-Kindî, **Üzüntüden Kurtulma Yolları**, 39.

süreçte Yusuf Kemal, Hoca Tahsin Efendi, Ahmet Hilmi ve Baha Tevfik gibi sair münevverler ilm-i ruh alanında eser vermişlerdir. Orta Çağ dünyasından günümüze kadar psikoloji ilmi bağlamında sayılan tüm bu isimler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tekrar ve detaylı olarak konu edilecektir.

20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin kendisini iyice Batı düşüncesine açtığı görülmektedir. Batıya olan bu yönelim yurt içindeki aydın kişilerin dikkatinden kaçmamış aydınlar bu doğrultuda fikir dünyalarını değiştirmeye ve geliştirmeye başlamışlardır. Bu değişim ve gelişimlerin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nden çok sayıda öğrenci Avrupa'ya öğrenim görmesi maksadıyla gönderilmiştir. Bu yönelimin sonucunda eskiden Türk bilim tarihinde olmayan birçok ilim alanı batıdan ithal edilmiştir. Bu çalışmadaki araştırmaların büyük bir kısmını oluşturan Mustafa Şekip Tunç, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarında bahsi geçen batıya yönelim fikrini yaşamış ve kendi ilim dünyasında terakki göstererek psikoloji alanında çalışmış önemli isimlerden birisidir. Mustafa Şekip'in aldığı psikoloji eğitimi, Dârülfünûn'da psikoloji üzerine dersler vermesi ve meşhur psikolog ve felsefecilerin kitaplarını Türkçeye tercüme etmesi gibi durumlar dikkate alındığında, O'nun Türkiye'de modern psikoloji bilimini başlattığı iddia edilebilir. Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümünde Mustafa Şekip Tunç'un eğitim hayatı ve psikoloji alanında yapmış olduğu çalışmalar incelenerek bunların Türk psikoloji tarihi açısından önemi değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİ İLMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

1.PSİKOLOJİ'NİN İLMİ ANLAMDA TANIMI VE KAPSAMI

Psikoloji kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde Yunanca “psike” (ruh) ve “logos” (bilim) yani ruh bilimi yahut ruh araştırmaları anlamına gelir.¹⁴ Kapsam bakımından değerlendirildiğindeyse şu şekilde bir tanımlama yapılabilir: İnsanların düşünce ve davranış açısından belirli yöntemlerle incelenmesi ve bu ruhsal ve zihinsel olarak sorun teşkil eden düşünce ve davranışların iyileştirilmesini amaçlayan teorik ve uygulamalı yönleri bulunan bir ilim dalıdır.¹⁵ Psikoloji ilmi insan sorunlarına eğilirken bu sorunları, öncelikle tanımlayıp ardından açıklayarak amaçlanan çözüme yönelik çalışmalar yapmak suretiyle devam eder.¹⁶

Tarihsel olarak ise psikoloji ilminin düşünme becerisi ile olan ilişkisi düşünöldüğünde psikolojinin neredeyse insanlığın başlangıcı kadar eski bir alan olduğu görölmektedir.¹⁷ Bu durum önlü psikologlardan Ebbinghaus'un, “...geçmişi uzun fakat tarihi kısa bir bilimdir” şeklindeki veciz cümlesi ile ifade edilebilir.¹⁸ Bu bakımdan insanoğlunun sistemli düşünme tarihine bakıldığında, felsefe ile psikoloji kavramları kendi bağlamalarında değerlendirilmelidir. Felsefe kapsadığı alanın genişliği bakımından birçok tanımlama ve açıklamaya ihtiyaç duysa da genel anlamda, kendini ve çevresini anlamayı ve öğrenmeyi amaçlayan insanın, düşünme yeteneğinin tamamını kapsayan ruhsal ve zihinsel bir yoldur.¹⁹ Psikoloji ilmine yönelik yapılan tanımlama ve açıklamaların içinde var olan ruhsal ve zihinsel sorunları bulma, öğrenme ve çözmeye çalışma, felsefi düşüncenin doğal bir sonucu olarak meydana gelmiş ve bu bakımdan felsefi düşünce birçok ilim dalında olduğu gibi psikoloji ilmine de kaynaklık etmiştir.²⁰

Yukarıda bahsedildiği üzere psikoloji ilmi esasen felsefe ilminden zuhur etmiş bir alandır. Bu sebeple psikoloji ilminin tarihsel süreci bilinen felsefe tarihin başlangıcı olan İlk Çağ felsefesine kadar uzanmaktadır. İlk Çağ felsefesinin tüm dünyada yayılmasının ardından antik felsefecilerin düşünce tarzları İslâmiyet sonrasındaki Müslöman âlimlere

¹⁴ Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, çev. Gül Sevdiren, Kibele Yayınevi, İstanbul 1996, 9.

¹⁵ Rod Plotnik, **Psikolojiye Giriş**, çev. Tamer Geniş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, 4.

¹⁶ Plotnik, **Psikolojiye Giriş**, 4.

¹⁷ Schultz ve Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**,25.

¹⁸ Philip Zimbardo ve Richard Gerrig, **Psikoloji ve Yaşam**, çev. Gamze Sart, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019, 7.

¹⁹ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş** (12.Baskı), Adres Yayınları, Ankara 2009,1.

²⁰ Arslan, **Felsefeye Giriş**,58.

yansımış ve bu bağlamda hem İslâm tarihinde hem de İslâmiyet sonrası Türk bilim tarihinde psikoloji ilmine ait ilk emareler görülmeye başlanmıştır. Bu noktada İlk Çağ felsefesi ve sonrasında İslâmiyet etrafında gelişen İslâmî felsefe düşüncesinde var olduğu düşünülen psikoloji ilmine ait noktalara değinmek, çalışmanın daha iyi anlaşılması için önemli vazife görecektir.

1.1. İLK ÇAĞ FELSEFESİ VE PSİKOLOJİ İLMİ

Birçok otoriteye göre modern psikoloji biliminin başlangıç noktası meşhur filozof Descartes'ın varlık ile düşünme becerisinin bağlantısı üzerine olan düşüncelerine dayanır.²¹ Descartes'ın düşünsel varoluş temelli doğa felsefesi yaklaşımının psikoloji ve daha birçok bilimin başlangıcı olduğu savunulur.²² Modern bilimler bağlamı dışında psikoloji ilmi felsefe bağlamında değerlendirildiğinde Descartes'tan çok daha önceki zamanlara, İlk Çağ felsefesine bakmak gerekir. Bu sebeple bilinen düşünce tarihinin en eski yankılarının yer bulduğu Antik Yunan felsefesini psikoloji bağlamında ele almak yerinde olacaktır.

İnsan davranışlarını soyut öğelerle açıklamaya çalışan bilinen en eski düşünce Antik Yunan felsefesine dayanır.²³ Bu bakımdan psikolojinin tarihsel serüvenini Antik Yunan felsefesinin içerisinde olduğu İlk Çağ felsefesi dönemi itibarıyla değerlendirmek gerekmektedir.

Öncelikle İlk Çağ felsefesinde günümüz ilim alanlarının temellerini atan birçok felsefeci yaşamıştır. Bu çalışmada psikoloji ilminin felsefi kökenlerine bakıldığı için hava ve su gibi maddeler üzerinden insan varoluşunu açıklamaya çalışan Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi felsefeciler etüt edilmiştir. Buna karşın birtakım psikoloji kavramlarını düşüncesine konu eden felsefecilerden bahsedilmiştir.²⁴ İlk Çağ felsefe dünyası, çalışmanın kapsamı bakımından belirli maddeler üzerinden insan doğasına yönelik fikirleri olan bu filozoflar haricinde psikoloji ilminin temel sayıltıları arasında olan ruh kavramını konu edinen filozoflar üzerinden ele alınacaktır. Bu sebeple ilk olarak anılması gereken İlk Çağ filozofu Pisagor'dur. Pisagor, psikoloji ilminin de araştırdığı konulardan olan ruh kavramını araştırması bakımından ve ruhun boyutları, ölümsüzlüğü ve bedenden farklı bir şey olmasına yönelik düşünceleri, onun bu çalışmada psikoloji ilmine yönelik çalışmaları olan ilk filozof

---

²¹ Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi** (7. Baskı), Say Yayınları, Ankara 2022, 424; Hamdi Korkman, "Antik Felsefede Psikolojinin Artaları", **Eğitim ve Toplum**, 5 (15), 2016, 364.

²² Hamdi Korkman, "Antik Felsefede Psikolojinin Artaları", 364.

²³ Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, 5.

²⁴ Ali Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (1. Cilt) (1.Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006,314-333.

olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.²⁵ Başka bir İlk Çağ filozofu olan Demokritos ise psikoloji alanına eğilmiş olup ruh ve beden ayrımı üzerine birtakım düşünceleri ve atom kavramının ruhun materyali olduğu şeklindeki fikirleri onu psikoloji ilmi üzerine çalışmış bir filozof olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.²⁶

Felsefe tarihinin bir dönüm noktası olarak addedilen ünlü filozofu Sokrates'ten sonra yukarıda bahsedildiği üzere birçok filozof, psikoloji ilminin izlerini taşıyan düşünceler geliştirmişlerdir. Sokrates sonrasında yaşanan gelişmeler, felsefi düşüncenin sistematizasyonu geliştirmiş ve bu durum bazı ilim dallarının gelişimine ortam hazırlamıştır. Sokrates sonrası felsefenin önemli isimlerinden olan Platon, gerçeklik, algı ve ruh kavramları üzerine olan çalışmalarıyla psikoloji ilminin temellerini atmış olduğu iddia edilen ilk filozof olmuştur.²⁷ Platondan sonra ruh kavramına, dolayısıyla psikoloji ilmine yönelik görüşler geliştiren başka bir filozof ise Aristo'dur. Aristo'nun ruhun varlığı ve yokluğu; öfke, üzüntü, mutluluk ve istek gibi soyut ruhsal kavramlar ve duyum, algılama ve tepki gösterme üzerine olan görüşleri esasen günümüzde dahi psikolojinin temel konularını ilgilendiren kavramlardan olmuştur.²⁸

Sokrates ve ardılları olan meşhur filozoflar Platon ve Aristo'dan sonraki yıllarda bazı kavramlar üzerinden psikoloji ilmi üzerine çalışmalar devam etmiştir. Sokrates sonrası felsefenin ardından önemli bir dönüm noktası olan Helenistik dönemde, psikoloji alanında düşünceleri olan ilk filozof ise Epiküros'tur. Kendisi felsefe tarihinde "Helenistik Dönem" adı verilen ve Aristo'dan gelen toplum temelli felsefenin aksine insanı birey olarak ele alıp onun ahlakî gelişimine katkıda bulunarak mutlu olmasını amaçlayan bir zamanda yaşamış ve bu fikrî geliştiren önemli filozoflardan olmuştur.²⁹ Epiküros'un çalıştığı alanlar içerisinde duyum, duygu ve algı kavramlarıyla açıkladığı insanın maddi hazlar yanında ruhsal anlamda tatmin olması vardı.³⁰ Psikoloji ilminin kapsamı içerisinde yer alan bu kavramlar bir manada Epiküros'unda psikoloji ilmine yönelik fikirler ve çalışmalar yürüttüğünü göstermektedir.

---

²⁵ Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (1. Cilt), 145-147.

²⁶ Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (1. Cilt), 314-333.

²⁷ Kazimierz Adjuciewicz, **Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar** (2. Baskı), çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara 1994, 90-91; Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihinin Giriş**, 11-19.

²⁸ Ahmet Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (3. Cilt) (1. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, 210-211; Bruno, **Psikoloji Tarihinin Giriş**, 5.

²⁹ Hande Tetik, **Epiküros'un Ahlak Felsefesinde Mutluluk Kavramı** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 12; Cevizci, **Felsefe Tarihi**, 80.

³⁰ Cevizci, **Felsefe Tarihi**, 80-81; Ahmet Arslan, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (4. Cilt) (1. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, 49-65.

Helenistik dönemden sonra günümüz modern psikoloji ilminin birtakım fikrî temellerinin atıldığı dönemse “Yeni Platonculuk” adı ile anılan zaman aralığı olmuştur. Öyle ki bu düşünce sistemi hem İslâm felsefesini etkileyerek İbn-i Sina ve Farabi gibi filozofların yetişmesini sağlamış hem de günümüz modern psikoloji ilminin temellerini atan Galileo ve Descartes gibi Avrupalı filozofların yetişmesini sağlamıştır.³¹ Bu noktada batı düşüncesindeki psikoloji ilmine bakmadan önce İslâm felsefesi içerisinde psikoloji izleri aramak doğru olacaktır çünkü Arap coğrafyasındaki âlim filozoflar Orta Çağ’a kadar Sokrates, Aristo ve Platon’dan gelen düşünce sistemlerini muhafaza etmiş ve İslâm dininin öğretileriyle harmanlayarak diğer birçok ilim dalına ve psikoloji ilmine yönelik düşünceler geliştirmişlerdir.³²

2. İSLAM FELSEFESİ VE PSİKOLOJİ İLMİ

Hikmet arayışı içerisinde olma anlamına da gelen felsefe ilmi, psikoloji ilminin uygulamalı olmasa da teorik manada başlangıç noktası sayılabilir.³³ Önceki başlıkta ve burada psikolojinin felsefe ile ilişkisine değinilmesinin sebebi, İlk Çağ felsefesinde ve İslâmiyet’in etkisiyle gelişen Doğu felsefesinin temelinde psikoloji ilmine kaynaklık ediyor oluşudur. İlk Çağ felsefesinden itibaren bireysel ve toplumsal mutluluk, ruhsal gelişim temalarıyla örülü olup aynı zamanda İslâm felsefesinin çalışma alanlarından olan ahlâk adı altında açıklanmıştır. Ahlâk adı altında ortaya atılan fikirler ise esasen İslâm etkisiyle gelişmiş medeniyetlerde psikoloji ilminin ortaya çıkışı sayılabilir.³⁴ Bu sebeple öncelikle ahlâk ilminin kısaca açıklanması, bu çalışmada savunulan düşüncelerin anlaşılması adına yerinde olacaktır.

Ahlâk; etimolojik olarak tabiat veya huy manalarına gelen, Arapça “hulk” kelimesinin çoğuludur.³⁵ İnsan toplulukları arasında var olan inanç, gelenek, görenek gibi yaşam biçimlerini oluşturan fiilî veya sözlü davranışların düzenlenmesini amaçlayan bir alandır.³⁶ Bir diğer tanımla, toplumsal bir örgüt olan insan topluluklarının kendi aralarındaki davranışlarını düzenleme amacı taşıyan birtakım kurallar bütünüdür.³⁷ İlgilendiği alan bakımından ahlâk ise; insanın, soyut süreçlerini içerisine alan ve metafiziksel niteliklerini

³¹ Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**,21-22.

³² Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, 21.

³³ Mahmut Kaya, “Felsefe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, XII, İstanbul 1995, 319.

³⁴ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, **DİA**, II, İstanbul 1989,10.

³⁵ Çağrı, “Ahlâk”, 10.

³⁶ Coşkun Can Aktan, “Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 1 (1), 2009, 39.

³⁷ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş** (2. Baskı), Akçağ Yayınevi, Ankara 2004, 181.

inceleyen ilim dalıdır.³⁸ Bu bilgiler ışığında temelde ahlâk ilmi ile psikolojinin kesiştiği bazı alanlar olduğunu görülmektedir. Sonuç olarak yapılan tanım ve açıklamalar ışığında, ahlâk ilminin günümüz psikoloji alanıyla yakından ilişkili olduğunu yargısına varılabilir. Bu başlık altında, ahlâk ilmi alanında çalışmalar yapan bazı İslâm âlimlerine değinmek, modern psikoloji ile ahlâk ilmi arasında var olduğunu savunulan benzerliklere örnek teşkil edecektir.

Yukarıda belirtildiği gibi felsefe ilmi ile gerek modern gerekse geleneksel psikoloji ilmi arasında yakın bir ilişki vardır. Doğu dünyasında yetişmiş birçok felsefe âlimi de ahlâk adı altında psikoloji ilmine yönelik önemli çalışmalar yapmıştır. Öncelikle bu âlimler arasında İslâm felsefesinin başlangıç noktası olan ve aynı zamanda ahlâk üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Ya'kub b. İshak el-Kindî'den bahsetmek yerinde olacaktır. İlk İslâm filozofu ve Aristo felsefesinin İslâm dünyasındaki yansıması olan "Meşşâî" akımının kurucusu olan Ya'kub b. İshak el-Kindî 9. yüzyıl başlarında Kûfe'de doğmuş ve bu yüzyıl içerisinde yoğun bir medrese eğitimi sonucunda astronomi, tıp, müzik ve matematik gibi alanlarda uzmanlaşmış aynı zamanda yine tercüme eserler sayesinde tanıştığı Platon, Aristo, Sokrates gibi ünlü Yunan filozoflarının eserlerini mütalaa ederek İslâm dünyasındaki felsefe ekolünün de kurucusu olmuştur.³⁹

Kindî'nin marifetleri sadece felsefe ilmine yönelik çalışmalarıyla sınırlı değildi. Aynı zamanda daha önce bahsedildiği gibi matematik, geometri, musiki ve bu çalışmayı da yakından ilgilendiren ahlâk ilmi gibi alanlarda da birtakım çalışmalar yapıp önemli eserler vererek bu alanların hem kendi döneminin hem de kendinden sonraki dönemlerinde önemli bir otoritesi olmuştu.⁴⁰ Kindî'nin ahlâk yani psikoloji ilmine yönelik yapmış olduğu çalışmaları ise meşhur Arap bibliyografya âlimi İbnü'n- Nedîm'in el-Fihrist adlı eserinde görülmektedir.⁴¹ İbnü'n-Nedîm adı geçen eserinde Kindî'nin yazmış olduğu eserleri 17 farklı alanla sınıflandırmış ve bu alanların birisini de "nefsiyyât" yani psikolojiye ayırmıştır.⁴² Ayırdığı bu bölümde içeriğini nefis, akıl, ruh ve ahlâk konularının oluşturduğu Kindî'ye ait beş ayrı nefsiyyât kitabından bahseder.⁴³ Bu minvalde Osmanlı Devleti

³⁸ Kutluer, "İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü", 9.

³⁹ Kaya, "el-Kindî, Ya'kub b.İshak", 41; Mahmut Kaya, "Meşşâiyye", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 393; Cevher Şulul, *Kindî Metafiziği*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 2003, 28; Sema Bolat, *İbn Hazm'ın Kindî'yi Eleştirisi- "Er- Redd Ale'l-Kindî El- Feylesuf" Bağlamında Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 6-8.

⁴⁰ Ya'kub b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 16.

⁴¹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n- Nedîm", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 171.

⁴² İbnü'n- Nedîm, *el- Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, 828-840.

⁴³ İbnü'n- Nedîm, *el- Fihrist*, 838.

öncesinde, doğu kültür ve medeniyetinde psikolojinin ilk izleri Kindî'nin vermiş olduğu bu eserlerde görülür.

Kindî'nin açmış olduğu felsefi yolda, ilerleme kaydeden birçok âlim, ahlâk alanı üzerine çalışmalar yapmaya devam etti. Bu filozof âlimlerden birisi ünlü Türk filozof âlim Fârâbî olmuştur.⁴⁴ Fârâbî, Aristo ve Platon'dan tahlil ettiği düşünceleri nihayetinde Kindî'nin Meşşâîliğine de bağlı kalarak İslâm dininin öğretileriyle harmanlamış ve yeni bir karma sistem kurmuş hatta felsefe dünyasının ilk öğretmeni olan Aristo'ya halef olarak kendisine “Muallim-i Sâni” ünvanı layık görülmüştür.⁴⁵ Fârâbî birçok ilim alanında uzmanlaşmış ve eserler üretmiş bir filozof âlimdir fakat onun hakkında bu çalışma kapsamında üzerine düşülmesi gereken konu psikoloji ilmine yönelik çalışmalarıdır. Fârâbî “İhşâ'ül Ulûm” adlı ilim dallarını kategorize ettiği eserinde psikoloji ilmini tabîyyât ilimleri⁴⁶ arasında sayarak ruh kavramının tabii yani saf ve katkısız bir madde olduğunu belirtmiş ruhun oluşması, ruhtaki bozukluklar ve bu bozuklukların incelenmesi gibi konuların bu ilim alanında açıklandığını aktarmıştır.⁴⁷

Fârâbî'den sonra psikoloji alanında çalışmış önemli filozof âlimlerden birisi İbn-i Sînâ olmuştur. İbn-i Sînâ 10. yüzyılda yaşamış ve Meşşâîlik geleneğine bağlı olarak başta tıp olmak üzere matematik, fizik ve astronomi birçok nazarî ilim dalında uzmanlaşmış ayrıca Antik Yunan'dan İslâm felsefesine ulaşan felsefeyi mecz edebilen önemli bir filozof olmuştur.⁴⁸ İbn-i Sînâ birçok tıp ve felsefe başta olmak üzere birçok alanda uzmanlaşmış bir filozof âlim olsa da çalışma alanları içerisinde birtakım psikoloji kavramları göze çarpmaktadır. Kendisi psikoloji ilminin o zamanki karşılığı olan ahlâk alanında çok fazla çalışmasa da günümüz Türkçesiyle “Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil” yani “Risâle Fi's-se'âde ve'l-hucceci'l-'aşere” adlı eser içerisinde çevirisini ve tahkikini yapan Fatih Toktaş'ın eklediği ön sözde İbn-i Sînâ'nın ahlâk ilmine ayırdığı bazı

---

⁴⁴ İbnü'n- Nedîm, **el- Fihrist**, 846.

⁴⁵ Mahmut Kaya, “Farabi”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 147.

⁴⁶ Buradaki tabîyyât ilimleri, dünya üzerinde canlı ve cansız varlıkların olma durumu ve üzerlerindeki bozukluklularını araştıran ilim alanlarının bütünüdür. Sekiz bölümden müteşekkil olup Meşşâî öğretide sekiz bölüme ayrılmış olup bu bölümlerden birisi de ilm-ün nefis yani psikolojiye ayrılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Mahmut Kaya, “Tabîyyât”, **DİA**, XXXIX, İstanbul 2010, 330-331.

⁴⁷ Fârâbî, **İhşâ'ül Ulûm**, çev. Ahmet Ateş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları (MEB) Yayınları, İstanbul 1990, 123; Mahmut Kaya, “Tabîyyât”, 331.

⁴⁸ Mesut Okumuş, “İbn-i Sînâ'nın Hayatı, Eserleri ve Düşünce Sistemi Üzerine”, **Eş-Şeyhu'r Reis İbn-i Sînâ**(tsh.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (DİB), Ankara 2015, 13; Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, **DİA**, XX, İstanbul 1999, 319-322.

risaleleri bulunmaktadır.⁴⁹ Bunlar nefis ve ahlâk konularını içeren ruhsal mutluluğa ulaşım kişinin kendisinde var olan manevi problemlerini çözmeyi amaçlayan eserlerdir.⁵⁰ Sonuç olarak psikoloji ilminin kökenleri İlk Çağ felsefesinden gelerek 9. yüzyıl itibariyle de İslâm düşüncesinde İbn-i Sînâ ve Fârâbî gibi alimler sayesinde görülmeye başlanmıştır.

Türk düşünce dünyasında psikoloji çalışmalarına baktığımızda ise Fârâbî ve İbn-i Sînâ'dan sonra başlangıç noktası olarak 10. yüzyılda devlet yöneticilerinin İslâm dinini benimsemesiyle ilk Türk İslâm devleti olan Karahanlı Devleti dönemi esas alınabilir.⁵¹ Bu dönemde hazırlanmış olan ilk çalışma Karahanlı Devleti döneminde 11. yüzyılda kaleme alınmış olup “Geçiş Dönemi Eserleri” arasında yer alan Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı manzum eseridir. “mutluluk veren bilgi” anlamına gelen bu eser ahlâk ilminin çeşitli uhrevi argümanlarını kullanarak insanların mutlu ve huzurlu bir yaşamı amaçlaması bakımından önem ihtiva eder.⁵² İnsanın mutluluğu üzerinde durup bunu birtakım ahlaki esaslar üzerinden açıklaması, eserin aynı zamanda bir ahlâk kitabı olduğu fikrini destekler. Yusuf Has Hacib’in mezkûr eserinde anlama, algılama ve akıl gibi kavramları sıkça işlemesi psikolojinin temel kavramları üzerine çalıştığına göstergesidir.⁵³ Kutadgu Bilig’in insan mutluluğunu ele alıp bu açıdan bir ahlâk temeli üzerinde şekillenmesi, esasen onun bu çalışmada teorik manada psikolojiye ait izler taşıyan bir eser olarak nitelendirmesini sağlamıştır.

Yusuf Has Hacib’den sonra Türk dünyasında psikoloji ilmi bağlamında bahsedilmesi gereken bir diğer âlim filozof ise kelam, fıkıh, ahlâk ve felsefe alanlarında büyük bir otorite olmuş Orta Çağ alimi Gazzâlî’dir.⁵⁴ Büyük Selçuklu Devleti dönemine ilmî anlamda iz bırakmış olan ünlü âlim Gazzâlî, psikoloji yani o zamanki ismiyle ahlâk alanında önemli eserler vermiş bir âlimdir. Bu bakımdan Gazzâlî’nin yazdığı eserler ve savunduğu fikirler kendisinden sonra kurulan Türk devletleri bünyesindeki âlimler tarafından genellikle kabul görmüş ve geliştirilerek devam ettirilmiştir.

Gazzâlî’nin eserleri psikoloji bağlamında değerlendirildiğinde ise onun özellikle “İhyau Ulumu’d-din” adlı eserinde yapmış olduğu kalp, nefis, ruh gibi soyut kavramlara

---

⁴⁹ İbn-i Sînâ, **Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil**, thk. Fatih Toktaş, TDV Yayınları, Ankara 2019, 12.

⁵⁰ Fatih Toktaş, “İbn Sînâ’nın ‘Risâle fi ‘İlmi’l-Ahlâk’, Risalesinin Takdim, Tahkik ve Çevirisi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 43, 2016, 13.

⁵¹ Kemal Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 37 (37), 2012, 138.

⁵² Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, çev. Yaşar Çağbayır, TDV Yayınları, Ankara 2022, 17.

⁵³ Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, 31.

⁵⁴ Mustafa Çağrırcı, **Gazzâlî** (2. Baskı), DİB Yayınları, İstanbul 2017, 10-11.

yönelik tanımlamaları psikoloji alanında yapmış olduğu çalışmalara örnek teşkil etmektedir.⁵⁵ Gazzâli'den sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti kurulmadan hemen önce Anadolu coğrafyasına bakıldığında ise önemli bazı âlimler, psikoloji ilmi bağlamında değerlendirilen ahlâk alanında çalışmalar yapmıştır. 13. yüzyıl Anadolu âlimlerinden olan Mevlana'nın ahlâk yani psikoloji ilmine yönelik önemli çalışmaları bulunmaktadır. Sohbetlerinde insanlara ruhsal gelişim ve olgunlukları için telkin ettiği birtakım nasihatlerin haricinde alegorik bir dille yazdığı hikayeleri ve bu hikayelerindeki öğüt, tavsiye, ders çıkarma ve ibret alma gibi yollar üzerinden ahlâki değer öğretimi yaptığını gösterir ve ayrıca "Mesnevi" adlı eserinde kullandığı bu alegorik dil günümüz modern psikoterapisinde "Bibliyoterapi" adıyla bilinen bir tedavi yöntemine benzerliği sayesinde Mevlana'nın bir kitle terapisti yahut psikoloğu olarak hareket ettiğini gösterir mahiyettedir..⁵⁶

İlk Çağ felsefesi içerisinde bazı kavramlarla kendini gösteren psikoloji ilmi Sokrates, Aristo ve Platon elinde belirli bir mesafe katederek İslâm fikir dünyasına kadar ulaşmıştır. İlk Çağ felsefesinden de etkilenen Fârâbî, İbn-i Sînâ ve Gazzâlî gibi âlim filozofların elinde de önemli gelişmeler sağlamış ve nihayetinde insanlığın ortak ilim dünyasında böylelikle var olmuştur. Bu varoluş zaman içerisinde gelişmeye ve modernleşmeye devam ederek günümüzdeki modern hüviyetine bürünmüştür. Çalışma içeriği daha çok Türk bilim tarihindeki psikoloji ilmine yönelik çalışmaları konu edindiğinden bu bölüm içerisinde Osmanlı Devleti'nden itibaren bu çalışmalara ışık tutarak psikoloji ilminin Türk bilim tarihindeki yeri saptanmaya çalışılacaktır.

3. 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devleti'nde psikoloji ilminin tarihsel gelişimi, devletin kuruluş yıllarından 19. yüzyıla kadarki zaman dilimini kapsayacak şekilde değerlendirilecektir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı olan 1302 yılından başlayarak Tanzimat Dönemi'ne kadar olan sürece psikoloji bağlamında bakılacaktır.⁵⁷ Bu yıllar arasında ahlâk ilmi bünyesinde değerlendirilen psikoloji ilmine katkıda bulunan isimlere değinip çeşitli kurumların yine psikoloji ilmine yönelik yaptığı çalışmalar incelenecektir.

⁵⁵ Atak, "İslâm'da Psikoloji Tarihi", 80.

⁵⁶ Nevzat Tarhan, **Mesnevi Terapi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, 46.

⁵⁷ Mustafa Cezar ve Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi** (I. Cilt), Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2021, 1-37.

İslâmî felsefe düşüncesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin "Klasik Dönem" olarak adlandırılan ilk zamanlarında da psikoloji ilmi müstakil bir çerçevede değil yine ahlâk adı altında çalışılmıştır.⁵⁸ Buna rağmen ilk zamanlarda Osmanlı eğitim sisteminde kelim, fıkıh, mantık ve belagat gibi alanlar olmasına karşın spesifik olarak ahlâk adı altında bir alan bulunmamaktaydı.⁵⁹ Böyle bir durumun olmasına karşın bu dönemin eğitim anlayışında Gazzâlî, Nâsîruddin Tûsî ve Farabi gibi önemli ahlak âlimlerinin öğretilerinden faydalanılması, esasen bu dönemde ahlâk yani psikoloji alanına yönelik birtakım nüvelerin olduğunu gösterir.⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen bu ilk dönemlerinde psikoloji ilmi bağlamında iki farklı müessese göze çarpmaktaydı. Birincisi klasik dönemin nitelikli eğitim kurumları olan medreseler olup buralarda fıkıh, kelim, hendese, mantık ve felsefe gibi aklı ve naklî ilimler öğretilirken belirli tarikat ve şeyhlerin önderliğinde kurulan dergâh ve tekke gibi kurumlarda da insanları ruhsal olgunluklarına ulaştırıp güzel ahlâk sahibi bireyler olmasına yönelik birtakım öğretiler sunulurdu.⁶¹ Özellikle devletin yükselme devrinde kurulan medreseler daha çok psikoloji ilmine uygulamalı olarak yaklaşmış ve bu minvalde halka hizmet etmiştir. Psikoloji ilmi bağlamında değerlendirilecek diğer bir kurum olan tekkeler ise yine hem teorik hem de uygulamalı olarak halka hizmet etmiştir. Çalışmanın bu bölümünde bu iki kurum psikoloji ilmi açısından değerlendirilecektir.

Tekkelerin Osmanlı Devleti'ndeki psikoloji tarihi açısından önemi büyüktür. Zira tekkeler, Müslüman halka dinî kuralları anlatan ve şeyh adı verilen kişilerce ahlaki birtakım öğretilerin anlatıldığı mekanlardı.⁶² Söz konusu tekkeler kendi aralarında işlevlerine göre ayrı ayrı yapılanmıştı. Diğer tekke türleri çalışmanın kapsamı içerisinde olmadığından yalnızca bir tanesine değinmek daha yerinde olacaktır. Şöyle ki; "Miskinler Tekkesi" olarak bilinen mekanlarda sosyal, ev ve iş ortamında; huzursuzluk, kaygı, stres gibi ruhsal gerilim ve problem yaşayan bireylere temiz, ferah ve konforlu bir ortamda telkin edici birtakım hizmetler verildiği bilinmektedir.⁶³ Bu durum "Miskinler Tekkesi" adı verilen mekanların

---

⁵⁸ Fatıma Zeynep Belen, "Osmanlı'da Psikolojik Sağlık Uygulamaları ve Osmanlıca Psikoloji Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", **Kalemname**, 4 (7), 2019, 68.

⁵⁹ Mehmet Ali Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 3 (4), 2014, 764-765.

⁶⁰ Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", 765-766.

⁶¹ Nuran Çetin, "Osmanlı'da Bir Halveti Tekkesi; Ümmi Sinan Dergâhı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 54 (1), 2015, 158-159.

⁶² Tüba Kaya, **Tasavvufta Ahlâk Eğitimi (Kûtu'ı Kulûb Örneği)** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 13.

⁶³ İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Tekke-Devlet Münasebeti**, Seha Neşriyat, Ankara 1989, 85.

esasen telkin yoluyla ihtiyacı olan insanlara psikolojik destek veren bir kurum olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Psikoloji ilmi açısından ele alınması gereken kurumlardan birisi de bir nevi kitle psikoloğu olarak görev yapan “Fütüvvet Birlikleri” ya da daha bilindik ismiyle Ahî Teşkilatı'ydı.⁶⁴ Kapsam bakımından değerlendirdiğinde Ahîlik teşkilatının bazı uygulamalarının ona kurumsal anlamda bir ahlâk okulu vasfı verdiği düşünüldüğünden Ahîlik geleneğinin irdelenmesinin çalışmaya katkı sunacağı söylenebilir. Zira Osmanlı Devleti henüz Anadolu topraklarında genişlemeye başladığı yıllarda Anadolu'ya gelen fütüvvet ehli Ahî sufilerinin genel maksadı önce kendilerini sonra Müslüman tebaayı ruhsal, davranışsal ve ahlaki olarak olgun bir seviyeye çıkarmak olmuştur.⁶⁵ Bu bağlamda Ahîlik düşüncesi, din öğretileri sayesinde manevi olgunluk, bireysel ve toplumsal huzur ve iş ahlaki kavramlarını kendisine düstur edinmiş bir kurum olarak hizmet vermiştir. Ahîler tarafından verilen hizmetin bu şekilde değerlendirilmesi yukarıda belirtilen Ahîliğin sistemli bir kitle psikoloğu olarak görev yaptığı düşüncesini destekler mahiyettedir.

Ahîliği incelerken, bu teşkilatı ve faaliyetlerini tarihi çerçevede de ele almak, çalışmanın ana konularından olan psikoloji tarihinin Osmanlı Devleti'ndeki yerinin anlaşılması açısından önemlidir. Tarihi çerçevede Türk dünyasındaki ahilik geleneği Türkiye Selçuklu Devleti'ne dayanmaktadır. 13. yüzyılın başlarında Anadolu'ya göç ettikten sonra Sultan Alaeddin Keykubad'ın daveti üzerine, devletin başkenti olan Konya'ya gelip burada fikir ve düşüncelerini yayan, asıl adı Nasîrüddin Mahmud ve bilindik adıyla Ahi Evran ile Ahîlik geleneği Anadolu'da başlamış oldu.⁶⁶ Başlangıcından itibaren Anadolu'da uzun yıllar boyunca devam eden Ahîlik geleneği, genel manada toplumun refahını, genç ve yetişkin bireylerin düzensizlikten uzak, toplumla barışık ve ahlâklı insanlar olmasını hedefleyen sosyal, dinî ve ekonomik bir sivil toplum oluşumudur.⁶⁷ Anadolu'nun hemen her köşesinde faaliyet gösteren bu oluşuma girebilmek için dinî ve ahlâki yetkinliğe sahip olmak

---

⁶⁴ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, “Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi**, 15, 2004, 356.

⁶⁵ Bekir Köle, “Tasavvuf Perspektifinde Fütüvvetin Anlam Boyutu”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 43, 2015, 331; Tüba Kaya, Tasavvufta Ahlâk Eğitimi (Kûtu'l Kulûb Örneği), 13-14.

⁶⁶ Namık Turan, “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahîliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, 52,2007, 162.

⁶⁷ Halil İnalçık, “Ahilik, Toplum, Devlet”, **II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 193.

ve ruhsal ve ahlaki olarak belirli bir olgunluğa erişmiş olmak gerekiyordu.⁶⁸ Teşkilatın bu minvalde ana düsturu insanların hem bu dünyadaki hayatlarında hem de inançsal bağlamda ölümden sonraki hayatlarında mutlu olabilmelerini sağlamaktı.⁶⁹ Ahîliğin dinî temayülünü hariçte tutarak, bu oluşumun insanların mutluluğuna yönelik bir misyon taşıması ve bu manada ahî şeyhlerinin telkin yoluyla müritlerine yahut esnaf, tüccar ve diğer meslek gruplarındaki sivil vatandaşlara yönelik yaklaşımları, bu teşkilatı Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Psikoloji ilmine yönelik teorik ve işlevsel uygulamaları olan bir kurum olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur.

Ahîlik geleneğini incelerken psikoloji ilmiyle bağlantılı olarak göze çarpan bir başka kavramsa fütüvvettir. Ahîliğin çıkış noktası, davranışsal ve düşünsel açıdan kökeni dinler tarihi bağlamında önemli yer tutan peygamberlere dayanan fütüvvet kavramı üzerinden temellenmiştir.⁷⁰ Fütüvvet kavramına yönelik yapılan, güzel ahlâkı ifade ettiği anlam ve bu güzel ahlâkın muhtevasını oluşturan ruhsal olgunluğu gösteren davranışlar mütemadiyen bahsedilen ahlak ve psikoloji ilişkisine yönelik bir başka benzer noktadır.⁷¹ Ahlâk ilmi kapsamında yeri olan bir başka ahlâk bilgini olan Şeyh Abdurrahman es-Sülemî ise fütüvvetten bahsederken bu kavramı yiğitlik, cömertlik, nefis terbiyesi ve yardımseverlik gibi birtakım ahlâki kavramlar üzerinden açıklamıştır.⁷² Görüldüğü üzere bu çalışmanın başından beri aralarında ilişki kurulan ahlâk ile psikoloji ilminin sayılıları arasında insanın kendinde güzel özellikler geliştirerek mutlu bir hayat sürmesi düşüncesi, fütüvvet kavramıyla da yakından ilişki içerisindedir.

Son tahlilde ahî teşkilatının toplum huzur ve refahı için girişmiş olduğu birtakım icraatları ve öğretileri açısından, bu kurumu Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde önemli bir ahlâk okulu kurumu olarak nitelendirmek mümkündür.

3.1. BAZI DİNÎ OLUŞUMLARIN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ PSİKOLOJİ İLMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

İslâm dininin yayılmasından sonra İslâmiyet etkisiyle kurulan Türk ve diğer Müslüman milletlerin devletlerinde tarikat müessesesi önemli bir yer tutmuştur. Tarikat

---

⁶⁸ Hamdi Kızıler, "Osmanlı Toplumunun Sosyal Dinamiklerinden Ahilik Kurumu", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, 4 (2), 2015, 410

⁶⁹ Kızıler, "Osmanlı Toplumunun Sosyal Dinamiklerinden Ahilik Kurumu", 410.

⁷⁰ T. Kaya, **Tasavvufta Ahlâk Eğitimi (Kûtu'l Kulûb Örneği)**, 14.

⁷¹ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Otto Yayınları, İstanbul 2014, 86.

⁷² Ebu Abdurrahman Es-Sülemi, **Kitabü'l-Fütüvve**, çev. Selim Güzel, İber Yayınevi, İstanbul 2023, 10.

kavramı ve tarikat kurumlarının işleyişi oldukça geniş bir alanı ihtiva etse de tarikat kavramı Osmanlı Devleti tarihi içerisinde psikoloji ilmi açısından değerlendirilecektir. Bu değerlendirme, tarikatlarda bulunan bazı kavramların ve uygulamaların psikoloji ilmi ile olan bağlantısından dolayı çalışmanın konusu açısından değer taşımaktadır.

Tarikat kelimesi, etimolojik olarak, gidilecek yol, izlenecek usûl, düstur, gidişat ve hal anlamlarına karşılık gelir.⁷³ İhtiva ettiği alan bakımından ise; kişiyi ahlâken olgunlaştıran ve Allah'a götüren yol olarak tanımlanabilir.⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin hem kuruluş hem diğer dönemlerinde sahip olduğu teolojik dinamikler vasıtasıyla oluşmuş tarikatlar, tasavvufi cemiyetler ve birtakım dinî kurumlar, devletin idari ve içtimaî birçok alanda teşkilatlanmasını kolaylaştırmıştır.⁷⁵ Psikoloji ilmi esasen içtimaî dayanakları olan bir alan olduğu için, bazı tarikat ve tasavvufi cemiyetler psikoloji ilmi bakımından değerlendirilecektir.

3.1.1. Mevlevîlik ve Psikoloji İlmi ile Olan İlişkisi

Anadolu'nun büyük mutasavvıf ve âlimlerinden olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 13. yüzyıl başlarında Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir.⁷⁶ Asıl adı Muhammed olup sahip olduğu ilim ve şöhret sayesinde halk tarafından kendisine "Efendimiz" manasına gelen Mevlânâ ismi verilmişti. İsmindeki Celaleddin ve Rûmî sıfatları ise ona Anadolu halkı tarafından verilmiş diğer lakaplarıdır⁷⁷.

Mevlânâ'nın ailesiyle birlikte Belh'ten başlayan göçü, sırasıyla Bağdat, Kûfe ardından hac farızası için Mekke akabinde Şam üzerinden Anadolu topraklarına uzanmıştır.⁷⁸ Yazmış olduğu eserde, Mevlânâ ve dönemin büyük evliyalarından olan babası Bahâeddin Veled'in önderliğindeki ailesinin Anadolu topraklarında yapmış olduğu seyahatten bahseden 14. yüzyıl İslâm âlimlerinden Eflâkî, Mevlânâ ve ailesinin Malatya ve Sivas üzerinden Akşehir'e geçerek burada bir müddet kaldıktan sonra Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın davetleri üzerine Konya'ya geldiklerini rivayet

⁷³ Reşat Öngören, "Tarikat", **DİA**, XL, İstanbul 2011,95.

⁷⁴ Öngören, "Tarikat",95.

⁷⁵ İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, 4.

⁷⁶ Reşat Öngören, "Mevlânâ", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 441.

⁷⁷ Öngören, "Mevlânâ", 441; Bediüzzaman Fûrûzanfer, **Mevlâna Celâleddin**, MEB Yayınları, İstanbul 1997,3.

⁷⁸ Sâfi Arpaguş, "Mevlâna Celâleddin Rûmî", **İstem**, 5 (10), 2007, 93.

etmiştir.⁷⁹ Mevlânâ hayatının geri kalanını Konya’da geçirmiş ve ilmi terakkisinin büyük kısmını yine Konya’da gerçekleştirmiştir.

Mevlânâ, psikoloji ilmi bakımından değerlendirildiğinde Mesnevi adlı eserinde Kur’an-ı Kerîm’den birçok ayeti yorumlayarak insan nefinden ve onun basamaklarından bahsetmiştir.⁸⁰ Mevlânâ’nın da bahsettiği bu sınıflandırma psikoloji ilminin kurucularından Sigmund Freud’un insan kişiliği üzerine olan “Yapısalcı Kişilik Kuramı’ndaki”; id, ego, ve süper ego kavramları ile ilişkilidir.⁸¹ Mevlânâ ve Mevlevîlik tarikatı ise genel mahiyette modern psikologlar tarafından farklı şekillerde açıklanan bu kişilik basamaklarını nefsin aşamaları olarak ele almış nefis mertebelerini ahlâki manada şekillendirmeye çalışmıştır.

Mevlevîlik ile psikoloji ilminin ortak noktalarına değinirken, modern psikolojiye ait bir sürecin daha açıklanması, bu tarikat ve psikoloji arasındaki ortak noktaların anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Bu süreç modern bir kavram olan psikoterapinin mihenk taşlarından olan terapötik tekniklerdir. Terapötik teknikler, zihnen ve ruhen dezavantajlı olan bireylerin sağaltım sağlayarak rahatlamalarını sağlayan birtakım sözlü ve davranışsal tedavi yöntemleridir. Terapötik süreç açısından bakıldığında Mevlânâ’nın en bilindik eserlerinden birisi olan “Mesnevî” adlı alegorik hikayelere yer verdiği eseri, insanlara hikayeler üzerinden verdiği telkinlerden dolayı modern psikoloji tekniklerinden olan kitaplarla insanların ruhsal sağaltım sağlaması anlamına gelen “Bibliyoterapi’ye” örnek olarak verilebilir.⁸² Mevlevîlikteki terapötik tekniklerden bir başka örnek ise ayinlerde yapılan dinsel müziklerdir. Mevlevî ayinlerinde okunan enstrümantal ilahiler yoluyla, insanların ruhsal, zihinsel ve bedensel süreçlerine iyileştirici katkı sağlamaktaydı.⁸³ Bu iki tekniğe ek olarak, Mevlevî ayinlerinde icra edilen sema ritüeli ise adı psikoloji literatüründe geçen dans terapisine örnek gösterilebilir.⁸⁴

Mevlevîlikte var olan birtakım teolojik faaliyetler, görüldüğü üzere 13. yüzyıldan günümüze kadar uzanan dinî ve geleneksel faaliyetler gösteren Mevlevî Tarikatı’nın uygulamaları ve insanlara yaklaşımı esasen psikoloji ilminin bazı noktalarıyla benzerlik

---

⁷⁹ Ahmet Elâkî, **Âriflerin Menkıbeleri** (I. Cilt), çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, 36-37; Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflâkî”, **DİA**, II, İstanbul 1989, 62

⁸⁰ Atak, “İslâm’da Psikoloji Tarihi”, 82.

⁸¹ Banu Yazgan İnanç ve Eşef Ercüment Yerlikaya, **Kişilik Kuramları** (6.Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012, 20.

⁸² Tarhan, **Mesnevi Terapi**, 45-50.

⁸³ Serhat Yozcu vd, “Terapötik Rekreasyon Kapsamında Mevlevîliğin Değerlendirilmesi”, **Türk Turizm Araştırmaları Dergisi**, 3 (2), 2019, 169.

⁸⁴ Yozcu vd, “Terapötik Rekreasyon Kapsamında Mevlevîliğin Değerlendirilmesi”, 170.

göstermektedir. Bu benzerlikler ise Mevleviliği, esas amacı bu olmasa da o günkü şartlarda insanlara psikolojik destek sağlayan bir oluşum haline getirmiştir. Sonuç olarak Mevleviliğin halka dönük bir oluşum olması ve insanlarla toplu olarak ilgilenmesi, Ahîlik teşkilatında var olduğu düşünülen kitle psikoloğu kavramına uymaktadır. Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyu devam eden bu tarikat, sosyal hayatta insanın ruhsal yaşamına dokunan ve onu ruhsal manada olgunlaştırmaya çalışan dinî bir müessese olarak varlığını devam ettirmiştir.

3.1.2. Bayrâmîlik ve Psikoloji İlimi ile Olan İlişkisi

Osmanlı Devleti tarihindeki psikoloji ilmine bakılırken değinilmesi gereken bir başka mutasavvıf âlim ise Hacı Bayrâm-ı Velî ve onun kendi adıyla kurduğu Bayrâmîyye tarikatıdır. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hayatına kısaca bakıldığında 14. yüzyılın ortalarında Ankara'nın Solfasol (Zülfazl) köyünde dünyaya geldiği bilinmektedir.⁸⁵ Çocukluk ve gençlik yıllarında eğitimini yine doğduğu yerde çeşitli medreselerde alıp nihayetinde Ankara Kara Medresede ve Bursa'daki Çelebi Mehmed Medresesi'nde müderrislik yapmış, eğitimci görevlerine ek olarak Sultan Yıldırım Bayezid döneminde çeşitli rütbelerle idari görevlerde bulunmuş akabinde, bir rivayete göre davet üzerine diğer bir rivayete göre ise manevi arayış sonucunda, devrinin meşhur mutasavvıflarından halk arasında "Somuncu Baba" olarak bilinen Şeyh Hamidüddin Aksarayî'ye intisap ederek dünyevî ilim yolunu bırakıp tasavvuf yoluna girmiştir.⁸⁶ Girmiş olduğu bu tasavvuf yolu onu, Anadolu'nun dört büyük manevi mimarından birisi olma konumuna getirmiş ve kendi adıyla kuracağı tarikat yolunu kurmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁷ Kurmuş olduğu bu tarikat halk nezdinde çok önemli bir yer tutmuş ve Bayrâmîliği devletin bekasını koruduğu düşüncesi halk arasında genel kabul görmüştür.⁸⁸ Hakkında kısa bir tarihçeye yer verilen Hacı Bayrâm-ı Velî'nin doksan yılı aşkın hayatı gerek yaşadığı dönemin çalkantılı siyasi ortamından gerekse kendisinin zahiri ve batni ilim hayatı açısından detaylarla doludur. Çalışmaya çizilen çerçeve dahilinde

⁸⁵ Nihat Azamat, "Hacı Bayrâm-ı Velî", **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 42-43; İbrahim b. Ahmed el- Amâsî, **Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye**, haz. Gökhan Alp, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021, 238

⁸⁶ Hamdi Kıziler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", **Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 32 (32), 2012, 68-70; Azamat, "Hacı Bayrâm-ı Velî", 43; Mehmet Ali Aynî, **Hacı Bayrâm-ı Velî**, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1343 (M. 1921), 11-13

⁸⁷ İbrahim b. Ahmed el- Amâsî, **Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye**, 238; Selahattin Yakut ve Orhan Yılmaz (Ed.), **Anadolu'nun Manevi Mimarları**, İksad Yayıncılık, Ankara 2022, 94.

⁸⁸ Mustafa Kara, **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, 88.

detaylara yer vermeden, Hacı Bayrâm-ı Velî ve Bayrâmîyye tarikatının psikoloji ilmi ile olan ilişkileri anlatılmaya çalışılacaktır.

Hacı Bayrâm-ı Velî, almış olduğu eğitimler ve devamında üzerinde gittiği manevi yolculuğu sonucunda, doğup büyüdüğü Ankara iline dönmüş ve buradan halkı irşada başlamıştır.⁸⁹ Osmanlı tarihinde ilk kez Türk asıllı bir şeyhin kurmuş olduğu bu tarikat henüz 15. yüzyılda Ankara, İstanbul, Bursa ve Karaman (Larende) başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde gelişim sağlayıp, genel mahiyette bir ahlâk okulu olarak devlet ve halk nezdinde kabul görmüştür.⁹⁰ Her tarikat şeyhinde olduğu üzere, Hacı Bayrâm'ın, insanlığa yönelik misyonlarından birisi de onları ahlaki açıdan geliştirmek ve ruhsal olarak olgunlaştırmak olmuştur.⁹¹ Manevi açıdan eğitsel nitelikleri olan Bayrâmîyye tarikatında, şeyh tarafından müritlere ve halka yönelik sohbet halkaları olurdu.⁹² Bu halkalar tıpkı Mevlevîlikteki kitle psikolojisi çıkarımına benzer şekilde, tarikat içerisindeki müritlere ve aynı zamanda sivil vatandaşlara yönelik, birtakım ahlâkî öğütlerin ve öğretilerin bulunduğu sohbet halkaları şeklinde tertip ediliyordu.⁹³ Tarikatın psikoloji ilmi bağlamında değerlendirilmesine bir örnek olarak; Hacı Bayrâm-ı Veli bizzat kendisinin tertip ettiği sohbetlerde müritlerine adı bilinen İslâm mutasavvıflarından Fahreddîn Irâkî'nin⁹⁴ "Lema'ât adlı eserini okur ve bu eserdeki önemli ahlaki ve ameli meseleleri izah ederdi."⁹⁵ Hacı Bayrâm-ı Veli'nin bu kitabı hem okuyup müritlerine açıklaması hem onlara okumalarını tavsiye etmesi, Mevlâna'yı anlatırken bahsedilen modern psikoterapi tekniklerinden bibliyografya tekniğine örnek teşkil etmektedir.

Bayrâmîyye tarikatında, psikoloji ilmi ile ilişkili olan başka bir kavram ise "sülûk" yolculuğudur.⁹⁶ Sülûk; Arapça kökenli olup, kısaca yaratıcıya doğru manevi bir yolculuk yapıp, kemalâta ulaşmak manasına gelir.⁹⁷ Bu tanımlamadaki kemalât kavramının

⁸⁹ Kızıler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", 68-70.

⁹⁰ Ethem Cebecioğlu, **Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Anlayışı**, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994, 55-56.

⁹² Ayşe Yıldırım, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufi Görüşleri** (Yayımlanmamış Tüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 68.

⁹³ A. Yıldırım, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufi Görüşleri**, 68.

⁹⁴ Fahreddîn Irâkî, vahdet-i vücud görüşüne sahip olan 13. Yüzyıl mutasavvıflarından olup en bilindik eserlerinden birisi olan ve Hacı Bayram-ı Veli'nin mütemediyen okuduğu ve okuttuğu Lema'ât adlı eserinde vahdet-i vücud görüşlerini anlatmıştır. Bkz. Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", **DİA**, XII, İstanbul 1995, 85-86.

⁹⁵ Aynî, **Hacı Bayrâm-ı Veli**, 11-13.

⁹⁶ A. Yıldırım, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufi Görüşleri**, 73.

⁹⁷ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü** (3.Baskı), Ağaç Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, 310.

konusu açısından önemlidir çünkü kemalât kelimesi olgunluklar manasına gelir ki bu durum seyr-i sülûk yolculuğunun müspet manada insanı olgunlaştırarak, gelebileceği en son noktaya yani nefsin basamaklarında bahsedilen son mertebe anlamına gelen nefs-i kâmile noktasına getirir. Diğer tarikatlarda ve özellikle Bayrâmîyye tarikatındaki bu metot modern psikoloji kuramlarından olan Abraham Maslow öncülüğünde kurulmuş “Kendini Gerçekleştirme Kuramı” ile ortak nüveler paylaşır. Maslow’a göre bir insanın en üst düzeydeki ihtiyacı kendini gerçekleştirme ihtiyacıdır.⁹⁸ Bu ihtiyaç insanın doğuştan getirdiği iyi olma potansiyelini değerlendirip, bu minvalde keşfettiği güven, sevgi ve statüsel içerikli özelliklerini hayatına tatbik etmesinden ibarettir.⁹⁹ Esasen Bayrâmîyye tarikatındaki seyr-i sülûk yolculuğu sonucunda ulaşılmak istenen nefs-i kâmile basamağında da bu minvalde bir durum söz konusudur. 19. yüzyılın önemli aydın ve akademisyenlerinden Mehmet Ali Aynî, Şeyh İsmail Hakkî’den aktararak sülûk yolculuğundan şöyle bahseder; “Sofiyeye ıstılahatında sülûk; cehilden ilme, kötü huylardan güzel huylara ve kendi varlığından Hakk’ın varlığına harekettir”.¹⁰⁰ Bu tanımdan yola çıkarak sülûk yolculuğu insana endişe, korku ve vehim veren kötü huyların yerini iyi huylara bırakmasını ön görür. Toplumsal düzende ve insanın benliğinde kötü olarak kabul edilen huyların yerini iyi huylara düşünce ve davranış açısından bırakması da psikoloji ilminin taşıdığı insan yaşamına yönelik taşıdığı amaçlar arasında gösterilir. Sonuç olarak, Bayrâmîyye de ve aynı zamanda diğer tarikatlardaki sülûk yolculuğu, insanları mutlak iyi olma potansiyellerine ulaştırma yönünde taşıdığı misyon bakımından, modern psikoloji kuramlarından “Kendini Gerçekleştirme Kuramı” ile benzerlikler taşımaktadır.

Verilen örneklerde de olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin en köklü inançsal hareketlerinden olan Bayrâmîyye Tarikatı’ndaki bazı kavramlar ve uygulamalar modern psikoloji ilmi ile ortak noktalar taşımaktadır. Çalışmanın başından beri zaman zaman bahsedilen din temelli psikoloji anlayışı 19. yüzyıl Osmanlı Devleti’ne kadar bu minval üzere devam etmiştir. Uzun bir dönem boyunca ülke topraklarında faaliyet gösteren Mevlevîlik, Bayrâmîlik, Bektaşîlik ve Halvetîlik gibi dinî oluşumlar, bir yandan ana amaçları olan insanların dinî anlamda eğitilmesini sağlarken bir yandan da erdemli, faziletli, faydalı ve kendinin farkında olan ruhen olgun bireyler yetiştirme amacı gütmüşlerdir. Bu dinî oluşumların öğretilerinden, modern zamanlara kadar genel kabul görmüş ve modern

⁹⁸ İnanç ve Yerlikaya, **Kişilik Kuramları**, 319.

⁹⁹ İnanç ve Yerlikaya, **Kişilik Kuramları**, 319-320.

¹⁰⁰ Mehmet Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017, 259.

zamanlarda dahi kısmen faydalanılmıştır. Böylelikle bahsi geçen dinî oluşumlarının psikoloji ilmi ile olan ortak noktaları, bu oluşumların psikoloji ilmi bağlamında değerlendirilmesini sağlamıştır.

4. 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE UYGULAMALI OLARAK PSİKOLOJİ VE PSİKOLOJİ ALANINDA YAZILMIŞ ESERLER

19. yüzyılda modern ve bağımsız bir alana dönüşen psikoloji ilmi, çalışmanın birçok kısmında bahsedildiği gibi ekser İslâm medeniyetlerinde de farklı isimlerle var olan bir alandı. Savunulan bu düşüncelerle alakalı kuramsal anlamda modern psikoloji ile İslâmiyet etkisinde gelişmiş geleneksel psikoloji arasında var olan benzer noktalara değinilmeye çalışıldı. Çalışmanın bu bölümünde ise Türkiye Selçuklu Devleti'nden başlayarak, Osmanlı dönemindeki psikoloji uygulamalarına değinilecektir. Bu başlık altında öncelikle Osmanlı medeniyetindeki sağlık kuruluşları psikoloji ilmi açısından değerlendirilip akabinde yine bu sağlık kuruluşlarında ve sair mekanlarda, ruhsal rahatsızlığı olan insanlara ne tür tedavilerin uygulandığı aktarılıp son olarak 19. yüzyıl Osmanlı'sına kadar psikoloji üzerine yazılan eserlerden ve bu eserleri yazan âlim kişilerden bahsedilecektir.

4.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KURUMSAL OLARAK RUHSAL TEDAVİ YAPAN KURULUŞLAR

4.1.1. Tekkeler

İslam medeniyetinde tekkeler dinî ve içtimaî hayatta önem verilen kurumlar arasında olmuştur. Her ne kadar bu başlık altında tekke ibaresi kullanılsa da gerek bu mekanların mensupları gerekse halk tarafından bu tür müesseselere, dergâh, zaviye, hankah ve âsitane gibi farklı isimler de verilmiştir.¹⁰¹ Farklı isimlendirmeler bu mekanların halkın nezdinde önem arz eden bir kurum olduğuna ve toplum hayatı içerisinde önemli görevler üstlendiğine bir delil olarak gösterilebilir.

Genel mahiyette tekkelerin amacı, insanları duygusal, ruhsal ve zihinsel olarak olgun ahlâklı insan mertebesine getirmektir. Bu minvalde İslâm medeniyetlerinde kuruluşlarından itibaren ruhsal hastalıklara karşı birtakım tedaviler uygulayan ilk kurumlar, tekkelerdir. Dinî otorite olarak kabul edilen şeyhlerin liderliğinde kurulan tekkeler, sadece dinî temalar taşımamakta aynı zamanda özel olarak depresyon ve ruh sağlığı bozuk olan hastalara

¹⁰¹ Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, 212.

yönelik, muska (rukya)¹⁰² yazma, diyet uygulama ve telkin gibi metotlarla müdahale etmişti.¹⁰³ Tekkelerde uygulanan psikolojik uygulamalar üzerine dikkat edilmesi gereken bir başka husus, tekkede görevli şeyhlerin veya şeyh halifelerinin, ruhsal bozukluğu olan hastalara yaklaşım şeklidir. Bu durum günümüz psikoloji ilmi bağlamında değerlendirilecek olunursa terapötik ilişki kavramına değinilmesi gerekir ki günümüz psikoterapinin esaslarından olan terapötik ilişki, danışan ve danışman arasındaki hoşgörülü, empatik ve saygıya dayalı ortamı ifade eder.¹⁰⁴ Tıpkı bunun gibi tekke şeyhlerinin huzuruna şifa için getirilen kişilerle şeyh arasında da böyle bir ilişki vardır. Tekkenin şeyhi ve bu şeyhin altındaki müritler, kendilerine gelen ruh ve akıl sağlığı bozuk insanlara karşı oldukça merhametli yaklaşır ve onlardaki bu durumu yaratıcıdan gelen ilahi bir mesaj olarak gördükleri için bu türden hastalara empatik tavırlar sergileyerek hoşgörüyü yaklaşırlardı.¹⁰⁵ Nitekim uygulanan bu insancıl metot, bu mekanlara şifa bulması için getirilen insanların üzerinde çoğu zaman olumlu tesir etmesinden dolayı, mekanların bu işlevleri halk arasında oldukça rağbet görmekteydi.¹⁰⁶

Sonuç olarak tekke özelinde, zaviye, âsitane, dergâh ve hankah gibi manevi unsurlar üzerine kurulu mekanlarda, akıl ve ruh sağlığı bozuk hastalara, belirli dinî ritüellerle insancıl bir tedavi yöntemi uygulanmaktaydı. Bu yöntemler o dönemki halk tarafından rağbet görmekle beraber hem uygulanan tedaviler hem de bu tedaviler neticesinde görülen olumlu sonuçlar tekkelere bu minvalde olası akıl ve ruh sağlığı hastanesi vasfı kazandırıyordu.

4.1.2. Dârüşşifâlar

Osmanlı Devleti dönemindeki ruhsal tedavi yapan müesseseler araştırılırken ikinci olarak değerlendirilmesi gereken kurumlar dârüşşifâlardır. Dârüşşifâlar, varlıklarını İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'den beri devam ettiren, farklı dönemlerde ve devletlerde

---

¹⁰² Muska ya da rukya olarak anılan üçgen biçimli boyna veya elbiseye asılarak kullanılan nesnelere, bir kâğıda birtakım şifa ayetleri ve duaları yazılmak suretiyle, kişinin ruhsal veya fiziksel rahatsızlığına yönelik yapılan uygulamadır. Detaylı bilgi için Bkz. İlyas Çelebi, "Rukya", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 219-222.

¹⁰³ Hilal Kurtça, 15-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı'da ve İngiltere'de Akıl Hastalarına Tedavi Sunan İki Hastanenin Karşılaştırılması: *Edirne Sultan II. Bayezid Dârüşşifâsı ve Londra Bethlem Hastanesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 58.

¹⁰⁴ Harold Hackney ve Sherry Cormier, *Psikolojik Danışma İlke ve Teknikleri: Psikolojik Yardım Süreci El Kitabı*, çev. Tuncay Ergene-Seher Aydemir Sevim, Mentis Yayınları, Ankara 2008, 26.

¹⁰⁵ Hafide Çoşkun, *II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı Anlayışı ve Tedavi Yöntemleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Bayezit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 22.

¹⁰⁶ Çoşkun, *II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı Anlayışı ve Tedavi Yöntemleri*, 22.

değişik isimler almış sağlık kuruluşlarıdır.¹⁰⁷ Osmanlı'da ise dârüşşifâ ismi kullanılmakla beraber bîmarîstan, dârüssihha ve tımarhane gibi isimler de kullanılmıştır. Uygulamalı ve teorik kapsam bakımından düşünüldüğünde dârüşşifâlar günümüz hastaneleriyle oldukça benzer noktalar taşır. Bu bilgiler ışığında dârüşşifâlar genel olarak İslâmiyet etkisiyle kurulan devletlerinin hastaneleri olarak tanımlanabilir

Anadolu'daki dârüşşifâlar yapıldığı zaman bakımından değerlendirildiğinde, Kayseri'de bulunan Gevher Nesibe Dârüşşifâsı Anadolu'daki darüşşifa geleneğini başlatan kurum olmuştur.¹⁰⁸ Aynı zamanda bazı kaynaklarda ise Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nın dünyanın ilk tıp fakültesi olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁹ Bu hastane hem tıp eğitiminin verildiği hem insanların ücretsiz olarak fiziksel ve ruhsal hastalıklarının tedavi edildiği Anadolu hastanelerinin ilkidir.¹¹⁰ Gevher Nesibe Dârüşşifâsı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kullanılmış olup aynı zamanda Türk devletleri tarihinde ruhsal ve psikolojik hastalıkların tedavisine için kullanılan ilk hastanedir.¹¹¹

Osmanlı Devleti selefi Türkiye Selçuklu Devleti'nden aldığı dârüşşifâ geleneğini tüm devlet hayatı boyunca üzerine nitel ve nicel anlamda koyarak devam ettirmiştir. Bu başlık altında asıl değinilecek nokta ise Osmanlı Devleti'nde bu dârüşşifâların psikoloji alanına yönelik çalışmaları olacaktır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da egemen olduğu yıllarda birçok dârüşşifâ açılmış ve bu dârüşşifâlar yatan hasta tedavisi ve belirli günlerde günümüz ibaresiyle poliklinik muayene hizmeti de vermiştir.¹¹² Osmanlı Devleti'nde görülen ilk dârüşşifâ yapısı ise 14. yüzyıl sonlarında o zamanki başkent olan Bursa'da inşa edilen Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsı'dır. Bunun dışında devletin en parlak zamanları olan 15 ve 17. yüzyıl arasında başkent İstanbul ve sair büyük vilayetlerde birçok dârüşşifâ kurulup halkın istifadesine sunulmuştur.¹¹³ Kurulan bu dârüşşifâlardan birçoğunda akıl ve ruh

¹⁰⁷ Arslan Terzioğlu, "Bîmarîstan", *DİA*, VI, İstanbul 1992, 163.

¹⁰⁸ Arslan Terzioğlu, "Bîmarîstan" 167; Recep Çelik, "Selçuklu 'da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği; Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 2017, 162.

¹⁰⁹ Hafide Çoşkun, *II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı Anlayışı ve Tedavi Yöntemleri*, 23.

¹¹⁰ Recep Çelik, "Selçuklu 'da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği; Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi" 162.

¹¹¹ Çoşkun, *II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı Anlayışı ve Tedavi Yöntemleri*, 23.

¹¹² Munis Dündar vd., "Anadolu'daki Tıbbın Doğuşu, Dünyadaki İlk Tıp Okulu Olarak Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı", *Bilimname*, 3, 2019, 87.

¹¹³ Nuran Yıldırım, "Klasik Dönemde İstanbul Dârüşşifâları", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (4.Cilt), Çoşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, 136; Çoşkun, *II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı Anlayışı ve Tedavi Yöntemleri*, 28.

hastalığına sahip bireylere yönelik hizmet verilmesiyle birlikte, önemli addedilen büyük dârüşşifâlara çalışmanın konusu bağlamında değinilecektir.

İlk olarak ele alınacak dârüşşifâ Osmanlı Devleti’ne asırlar boyu başkentlik yapmış İstanbul’un ilk hastanesi olan Fatih Dârüşşifâsı’dır. Bu dârüşşifâ yapımı 1470 yılına dayanan, Osmanlı Devleti tarihinde akıl hastalarına yönelik açılmış ilk hastane olarak değerlendirilir.¹¹⁴ Fatih Dârüşşifâsında tedavi gören, özellikle psikolojik anlamda hasta olan kişilere yönelik müzik tedavisi uygulanmakta ve bu hastalar için dârüşşifâda müzik makamlarını ve etkili olduğu rahatsızlıkları bilen işinin ehli hekimler görevlendirilmişti.¹¹⁵ Psikolojik rahatsızlığı olan hastalara uygulanan müzikle tedavi yöntemi Osmanlı Devleti’nde oldukça gelişmiş bir alan olup bu minvalde ilmi çalışmalar da yapılmıştır. Yapılan beste ve müzikler sınıflandırılarak belirli makamlara ayrılmış, hemen her makamın ise farklı bir ruh haline veya ruhsal hastalığa şifa olduğuna yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak Osmanlı’da kullanılan ve kökeni tıp bilgini Farabi’nin çalışmalarına dayanan müzik makamları arasındaki rast makamı, insan ruhunda huzur ve mutluluk verici bir etkiye sahiptir.¹¹⁶ Bu bilgiden hareketle, bu makamın Fatih Dârüşşifâsında depresyon hastalarına yönelik kullanılma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca kullanılan müzik sadece ruh hallerine göre değil aynı zamanda günün belirli vakitlerine ve insanların irksal, fiziksel ve çeşitli özelliklerine göre de kategorize edilmişti.¹¹⁷ Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin en büyük sağlık merkezlerinden biri olan bu dârüşşifâda, psikolojik rahatsızlığı olan hastalar için detaylı tedaviler uygulandığı görülmektedir.

Dârüşşifâ anlamında değinilmesi gereken bir diğer kurum ise; Fatih Dârüşşifâsına hemen hemen çağdaş sayılacak Edirne Dârüşşifâsıdır. Yapım yılı ile alakalı farklı rivayetler bulunsa da Edirne Dârüşşifâsı, Sultan II. Bayezid döneminde 15. yüzyıl sonlarında Tunca Nehri kenarında büyük bir kompleksin parçası olarak kurulmuştur.¹¹⁸ Sultan II. Bayezid’in yaptırmış olduğu bu sağlık kompleksinde de akıl ve ruh sağlığı yerinde olmayan psikolojik

¹¹⁴ Ahmet Şahin Ak, **Avrupa ve Türk Medeniyetlerinde Müzikle Tedavi** (4.Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 171; Rahmi Oruç Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhî Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Psikiyatri Anabilim Dalı, 1985,28; Semavi Eyice, “Fâtih Camii ve Külliyesi”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 244.

¹¹⁵ Mehmet Aksoy ve Server İskit, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler**, İskit Yayınevi, İstanbul 1962, 46.

¹¹⁶ Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhî Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu**, 26-27.

¹¹⁷ Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhî Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu**, 25-27.

¹¹⁸ Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhî Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu**, 29; Ak, **Avrupa ve Türk Medeniyetlerinde Müzikle Tedavi**, 175; N. Yıldırım, “Klasik Dönemde İstanbul Dârüşşifâları”, 138.

hastalıklara sahip insanlara ilaçlı ve müzikli tedaviler uygulanmaktaydı.¹¹⁹ Edirne Dârüşşifâsında uygulanan müzikli terapi için spesifik bir bilgi olarak; dârüşşifânın mimarı Mimar Hayreddin'in binayı tasarlarken müzikli tedavi için özel akustik planlama yaptığı rivayet olunur.¹²⁰ Edirne Dârüşşifâsında uygulanan tedavi metotları ve hastaların durumuyla alakalı meşhur seyyah Evliyâ Çelebi, seyahatnamesine bu dârüşşifâ ile alakalı birçok anekdot tutmuştur. Örneğin seyyahın notlarında geçtiği üzere; “Hastalara şifa, dertlere deva, divanelerin ruhuna gıda olması ve sevdâyı def etmesi için on adet hanende(okuyucu) ve sazendelerden (çalıcı)... tayin etmiş ki, haftada üç kere gelip bu on adet hanende ve sazende üstadları hastalara ve deli biraderlere fasıl çalarlar.” şeklinde bilgiler mevcuttur.¹²¹

Ünlü seyyahın bizzat aktardığı bu bilgiler ışığında II. Bayezid Dârüşşifâsında da müzikle terapinin önemli bir yer tuttuğunu görülür. Ek olarak yine Evliyâ Çelebi'nin, seyahatnamesinden edinilen bilgilere göre, bu dârüşşifâda akıl ve ruh hastaları için farklı tedavi yöntemleri uygulandığı görülmektedir ki bu yöntemlerden; ilaç tedavileri, belirli mevsimlerde güzel çiçek kokuları ve özel olarak hazırlanmış su şadırvanlarından gelen su seslerinin dinletilmesi ve şadırvandan akan suların izletilmesi uygulanan diğer psikolojik tedavi yöntemlerinden bazılarıdır.¹²² Bu yöntemlerden ilaç tedavileri daha çok tıp alanında değerlendirilse de yapılan diğer uygulamalar günümüzde de psikoterapide kullanılan tekniklerdendir. Bu bağlamda bahsi geçen uygulamaların çoğunluğu modern psikoloji ilminin uygulama alanlarıyla benzer noktalar taşımaktadır.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde neredeyse kuruluş yıllarından itibaren farklı ortam ve farklı metotlarla belirli psikolojik hizmetler sunuluyordu. Devletin çoğunlukla dinî temayülleri neticesinde gelişen psikoloji ilmi, tekke gibi dinî merkezlerde işlenen ve uygulaması yapılan bir alan olmuştur. Hakeza günümüz modern sağlık hizmetlerine yakın bir hizmet sunan dârüşşifâlar ise özellikle akıl ve ruh hastalığına sahip bireylere yönelik ciddi çalışmaları olan kurumlardı. Öyle ki bu kurumlarda ruh doktorları müzik tedavisi için görev verilen musikişinaslar ve hasta bakıcılar görev yapıyordu.

Psikoloji ilminin Osmanlı Devleti'nde genel olarak yerine bakıldığında, tüm bu yazılanlar içtimaî hayatta devletin kuruluş ve yükselme devirlerinde psikoloji ilmine yönelik

---

¹¹⁹ Ak, **Avrupa ve Türk Medeniyetlerinde Müzikle Tedavi**, 175

¹²⁰ “Ekler” kısmında, “Ek 2” başlığı altında söz konusu yapının planına yer verilmiştir.

¹²¹ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi** (3. Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY Yayınları, İstanbul 1999, 609.

¹²² Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, 608-610.

birtakım çalışmalar olduğu göstermektedir. Yapılan araştırmalar sonucu denilebilir ki Osmanlı Devleti'nde psikoloji ilmine yönelik yapılan çalışmalar sadece teorik düzlemde kalmamış, ahlâk temelli psikoloji sınırları açılarak çeşitli ruhsal tedavileri içeren uygulamalı bir alan olmuştur.

4.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYIL KADAR PSİKOLOJİ İLMİNE YÖNELİK ÇALIşMA YAPAN ÂLİMLER

Osmanlı Devleti'nde psikoloji ilminin 19. yüzyıla kadarki süreci incelenirken, daha önce bahsedilen ahlâk ve psikoloji bağlamında eser üretmiş ve çeşitli çalışmalar yapmış bazı Osmanlı münevverlerine değinmek yerinde olacaktır. Bu manada çalışmanın daha önceki kısımlarında, Hacı Bayrâm-ı Veli ve Mevlânâ gibi toplumsal hayatın birtakım manevi unsurlarını etkileyen âlimlerden bahsedilmişti. Bahsi geçen âlimlerin önderliğinde kurulan tarikatlarda toplumun psikolojik ve ruhsal gelişim süreçlerine olan katkılarına değinmek suretiyle, esasen bu tarikatların bir nevi kitle psikoloğu olarak vazife gördüğü üzerine yapılan değerlendirmeler aktarılmıştı. Dinî bir zemine sahip olan tarikat şeyhlerinin haricinde Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar olan süreçte psikoloji ilmi var olsa da üzerine özel olarak çalışmalar yürüten âlim sayısı oldukça azdı. Bu sebeple başlık altında çalışmalarında ve fikir dünyasında psikoloji ilmine yönelik önemli noktaların olduğu iki âlimden bahsedilecektir.

4.2.1 Kınalızâde Ali Efendi ve Psikoloji İlmine Yönelik Çalışmaları

Ahlâk ve psikoloji ilminin benzer noktaları ve aslında bu iki ilim dalının birbirine oldukça yakın nüveler taşıdığı bu nüvelerle birlikte daha önceki başlıklar altında açıklanmıştı. Ahlâk ilmi bünyesinde bulunan aklî, ruhî ve bedenî olgunluk ideali esasen modern psikoloji ilminin teorik ve uygulamalı alanlarında da var olan ideallerden birisidir. Kınalızâde Ali Efendi ise bu manada ahlâk-psikoloji alanında önemli eserler vermiş bir ahlâk bilginidir. Kınalızâde ilmî geleneğe sahip, eğitim ve yönetim anlamında yüksek makamlar işgal eden bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve ailede olan bu ilmi yatkınlık sonucu, kendisi de devrinin önemli eğitim kurumlarında öğrenim görmüş meşhur Osmanlı âlimlerinden birisidir.¹²³ Kınalızâde'nin 1510 yılında Isparta'da doğduğu ve ilk eğitimini yine Isparta'da aldıktan sonra İstanbul'a giderek eğitimine burada devam ettiği

¹²³ Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *DİA*, XXV, Ankara 2022, 416.

bilinmektedir.¹²⁴ Kınalızâde, devrinin büyük âlimlerinden ders almış ve Fatih Medresesi gibi döneminin kaliteli eğitim kurumlarının tedrisatından geçmiştir.¹²⁵ Almış olduğu eğitim neticesinde, Anadolu'nun çeşitli medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, İstanbul kadılığına kadar yükselmiştir.¹²⁶ Sonuç olarak Kınalızâde'nin, kendi devrindeki büyük medreselerde müderrislik geçmişi ve ifa ettiği kadılık görevleri esasen onun ilmen ne kadar yetkin olduğunu gösteren hususlardır.

Kınalızâde Ali Efendi'nin ilim hayatına ve geride bırakmış olduğu eserlere bakıldığında onun Osmanlı Devleti'ndeki spesifik olarak ilk ahlâk âlimi olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Kınalızâde'nin yazmış olduğu "Ahlâk-ı Alâî" ve "Devlet ve Aile Ahlâkı" adlı eserleri konu itibarıyla değinilecek Osmanlı dönemi ahlâk eserlerindedir.

Ahlâk-ı Alâî, daha önce Osmanlı öncesinde psikoloji ilminin durumuna değinirken bahsedildiği üzere, Nasîru'd-din Tûsi ve İmam Gazzâlî gibi âlimlerin eserlerinden beslenmiş ve bu minvalde neşet etmiş bir ahlâk eseridir.¹²⁷ Kınalızâde eserinin mukaddime kısmında eser ile alakalı kullandığı "hikmet-i ameliye" ibaresi oldukça önemlidir zira ameliye yani insanın, davranışsal, ruhsal ve düşünce olarak durumunu ve yaşayışının doğru ve güzel olarak şekillendirmesinden ibarettir. Aynı bu şekilde de bu eserin daha ilk sayfalarında pratik yani uygulanabilir birtakım ahlâki davranışlarından bahsetmiştir.¹²⁸ Eserin devam eden sayfalarında; güzel ahlâkın, insandaki kötü huyların defedilmesi ve iyi huyların kazanılmasıyla mümkün olduğunu söyler. İnsanda bulunan huyların değişmesiyle alakalı üç farklı düşünce öne sürer ki bunlar; ilk görüşe göre, insandaki huyların fitraten geldiğini ve değişmez olduğunu, ikinci görüşe göre bazı huyların yaratılıştan bazı huyların da sonradan kazanıldığını ve yaratılış itibarıyla gelen huyların değişmez ama sonradan gelen huyların müspet manada değişebilir olduğunu ve son olarak ahlâk kavramı bünyesinde değerlendirilen huyların tamamıyla değişebilir olduğunu savunmuştur.¹²⁹ Kınalızâde'nin bu görüşleri modern psikoloji ilmiyle mukayese edildiğinde şu değerlendirme yapabilir ki modern psikolojinin ana çalışma alanlarından olan kişilik konusunda Kınalızâde'nin

---

¹²⁴A. Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", 416; Şemeddin Sami, **Kâmüsü'l-A'lâm** (V. Cilt), Mihrân Matbaası, İstanbul 1314 (M.1896), 3696

¹²⁵ Ayşe Sıdıka Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri", **Divan: Disiplinlerarası Çalışma Dergisi**, 12, 2002, 190.

¹²⁶ Şemeddin Sami, **Kâmüsü'l-A'lâm**, 3696.

¹²⁷ Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alai**, haz. Hüseyin Algül, Tercüman, İstanbul 1991,19.

¹²⁸Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alai**, 28.

¹²⁹ Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alai**, 36-37.

huyların değişebilirliği ile ilgili olan görüşleri; mizaç, karakter kavramları ile açıklanmıştır. Modern kişilik kuramlarına göre; mizaç, insanın duygu ve düşüncelerinin doğuştan gelen ruh hali ve bu ruh halini etkileyen kimyasal süreçler olarak tanımlanırken karakter ise; insanın çevresindeki standartları ve doğduğu andan itibaren görüp geçirdiği tüm yaşantısal değerlerdir.¹³⁰ Mizaç olarak insanın barındırdığı huyların değişmesi zorken sonradan kazanılan değerlerin dışı vurumu olan karakterin değişimi daha kolaydır. Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâi'sinde bahsettiği huyların değişebilirliği ile ilgili değindiği, doğuştan gelen ve sonradan kazanılan huylar üzerine düşünceleri, modern kişilik kuramları ile benzer izler taşımaktadır. Yine bu eserin mukaddime kısmında bahsedilen; duyuların sınıflandırılması, ruhun basamaklara ayrılıp sınıflandırması ve insanın doğasının iyi veya kötü oluşuna yönelik aktarılan bazı düşünceler bu kitabı, Osmanlı tarihinin ilk psikoloji kitabı olarak değerlendirmemize olanak sağlar.¹³¹

Kınalızâde'nin çalışmanın konusu açısından önem arz eden bir başka eseri ise; ailenin ahlâk eğitimi üzerinde durduğu “Devlet ve Aile Ahlâkı” adlı eseridir. Kınalızâde bu eserinde özellikle, aile içerisinde olması gereken özelliklerden bahsetmesi ve karı ile koca arasındaki ilişkinin müspet manada gidişatı açısından önemli gördüğü hususları dile getirmesi, bu eseri modern psikolojinin alt alanlarından birisi olan “Aile Danışmanlığı” ile ortak noktalarda buluşturur. Çünkü modern manada, aile rehberliği, aile danışmanlığı ve aile terapisi kavramları genel olarak, aile üyelerinin birbirlerine nasıl davranmaları gerektiğine dair yol göstericiliği; aile içi yaşanan problemlerin temeline inerek karşılıklı olarak aile bireylerine içgörü kazandırması ve terapi edip iyileştirici etkileri olan alanlardır.¹³² Kınalızâde söz konusu eserinde, kadın ve erkeğin birbirine olan görevleri ve davranışları üzerine tavsiye niteliği taşıyan birçok düşüncesini dile getirmiştir. Bu bakımdan modern aile danışmanlığı alanıyla ilgili mezkûr âlimin eserinde birçok ortak nokta görölmektedir.

4.2.2. Ahmed Tâib Efendi ve Psikoloji İlmine Yönelik Çalışmaları

Kınalızâde'den sonra Osmanlı Devleti'nde yaşamış ve ahlâk ilmi bakımından önem arz eden bir başka âlim ise Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi'dir. Ahmed Tâib Efendi, Kınalızâde ile çağdaş olup 1670 ila 1724 yılları arasında yaşamış ve ahlâk alanında çalışmış

¹³⁰ İnanç ve Yerlikaya, **Kişilik Kuramları**, 248.

¹³¹ Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alai**, 25-89.

¹³² Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM), **V. Aile şurası Aile Destek Hizmetleri Komisyon Kararları**, Afşaroğlu Matbaası, Ankara 2008, 27-28.

bir münevverdir.¹³³ Aynı zamanda “Reis’ül Şairân” ünvanına sahip yaşadığı devrin önemli divan sanatçılarından birisidir.¹³⁴ Ahmed Tâib Efendi, Mısır ve Halep gibi büyük vilayetlerde kadılık; Ayasofya ve Süleymaniye medreseleri gibi önemli medreselerde müderrislik görevlerini ifa etmiş ve ömrünü bu yol üzere geçirdikten sonra 1724 yılında Mısır kadılığı görevinden azledilmesinin akabinde hayata gözlerini yummuştur.¹³⁵

Ahmed Tâib Efendi’nin çok yönlü şahsiyetinin bir boyutu da yetkin bir muharrir olmasıdır. Telif ve tercüme olmak üzere birçok eseri bulunan Ahmed Tâib Efendi’nin bu çalışma açısından önemli görülen eseri ise temelde İslâm ahlâkı üzerine hazırlanmış Hülâsatü’l-Ahlâk adlı eseridir. Ahmed Tâib Efendi bu eserinde, İslamî güzel ahlâkın temel esaslarından bahsediyor olsa da eser içerisindeki bazı kavramsal açıklamalar psikoloji ilmine yönelik hususlar taşımaktadır. Örnek olarak, hikmet balığı altında incelediği “tezekkür” yani düşünme, iffet başlığı altında incelediği “sabr” yani olumsuzluklara karşı tahammül etme, şecaat başlığı altında “hilm” yani güzel huy sahibi olmak, adalet başlığı altında “ülfet” yani bir duruma duygusal veya duyusal anlamda alışkanlık kazanmak anlamlarına gelen kavramlar psikoloji ilminin de içerisinde olan ortak noktalar.¹³⁶ Bu ortak noktalardan hareketle denilebilir ki Kınalızâde Ali Efendi’den sonra ahlâk alanında çalışmış ve dolayısıyla psikoloji ilmine yönelik ortak noktaları araştırmış olan Ahmed Tâib Efendi Türk psikoloji tarihinde yeri olan önemli bir münevver ve muharrirdir.

Sonuç olarak; Kınalızâde Ali Efendi ve Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi haricinde 19. yüzyıla kadar olan süreçte Osmanlı Devleti’nde daha birçok ahlâk âlimi yetişmiştir. Bu iki âlim şahsiyet ise ilmî yetkinlikleri ve psikoloji ilmine sunmuş olduğu katkılarından dolayı bu kısımda değerlendirilmiştir.

---

¹³³ Abdülkadir Özcan, “Osmanzâde Ahmed Tâib”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 2-4.

¹³⁴ Ali Canib, “Reis’ül Şairân Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi”, **Türkiyat Mecmuası**, 2, 1928, 103.

¹³⁵ Abdullah Çorumoğlu, **Osmanzade Ahmed Tâib Efendi ve Hulasatu’l-Ahlak (Hikmet-i Ameliye) Adlı Eseri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 1-3; Abdülkadir Özcan, “Osmanzâde Ahmed Tâib”, 2.

¹³⁶ Çorumoğlu, **Osmanzade Ahmed Tâib Efendi ve Hulasatu’l-Ahlak (Hikmet-i Ameliye) Adlı Eseri**, 14-18.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

1. TANZİMAT DÖNEMİNİN GENEL İLMÎ DURUMU

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devleti'nin sosyal, askeri, idari ve içtimaî açıdan birçok yenilik döneminin başlangıcı olan Tanzimat Dönemi ıslahatları ve bu yeni düzenleme etkisinde gelişen psikoloji ilminden bahsedilecektir. Psikoloji ilmine yönelik çalışmaları değerlendirmeden önce bu dönemin genel fikir dünyasından bahsetmek henüz tek başına bir disiplin olamamış ve birtakım felsefî düşüncelerin içerisinde olan psikoloji ilminin anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin başlattığı en büyük yenileşme hareketlerinden olan Tanzimat Dönemi'nin fikirsel kaynakları, henüz resmî başlangıcı olan 1839 yılına gelmeden önce içlerinde Avusturya ve Rus Çarlığı gibi büyük imparatorluklarla yapılan bir dizi savaş sonucu kabul edilen 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile birlikte başlayan bir süreç olmuştur.¹³⁷ Bu anlaşma sonucu Osmanlı Devleti, idari ve içtimaî anlamda Avrupa'nın gerisinde olduğunu anlamıştı.¹³⁸ Geri kalmışlık düşüncelerinin ardından başlayan ve Lale Devri olarak bilinen bir dizi yenilik çalışmalarının dönüm noktalarından olan Sultan III. Ahmed döneminde, kısıtlı olarak serbest bırakılan matbaa, Osmanlı Devleti'ndeki fikir dünyasının gelişimi açısından oldukça önemliydi.¹³⁹ Lale Devri sonrası Osmanlı'da Avrupa'dan geri kalmışlığın alametleri iyice gün yüzüne çıkınca Sultan III. Selim'in Nizam-ı Cedit'le başlattığı Osmanlı'da modernizasyon süreci II. Mahmud döneminde ordu, eğitim, iktisat ve idare gibi alanlarda birçok farklı alanda devam etmiştir.¹⁴⁰ Fakat Osmanlı düşünce dünyası açısından asıl dönüm noktası, içeriğinde birçok hukuki hak ve ödevi ihtiva eden Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu)'nın ilanı olmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın etkiyle Osmanlı Devleti'ndeki en büyük değişimlerden birisi eğitim ve öğretim alanında olmuştur. 19. yüzyıla kadar etkinliğini sürdüren medrese ve tekke vb. kurumlarda izlenen eğitim ve öğretim yöntemleri, çağdaş devletlerin gerisinde kalmanın nedenlerinden biri olarak görülüp, bu yüzyıldan itibaren Tanzimat düşüncesinin de etkisiyle

¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** (III. Cilt), TTK Yayınları, Ankara 1961-1977, 595.

¹³⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 595

¹³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** (VI. Cilt), TTK Yayınları, Ankara 1961-1977, 513.

¹⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** (4.Baskı), Ülken Yayınları, İstanbul 1994, 38.

eğitim ve öğretim anlamında Avrupa'yı örnek alma durumu söz konusu olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak, Avrupaî ilimlere bir yöneliş başlamış, ülke içerisinde yeni eğitim kurumları açılarak Avrupa'ya öğretim için öğrenci gönderilerek geri kalmışlığın etkileri azaltılmaya çalışılmıştır. Bu manada ilk olarak Avrupaî düşünce ekseninde kurulan yeni oluşumlar, askeri, mühendislik ve tıp alanlarında açılmış olan okullar olmuştur.¹⁴¹ Eğitim-öğretim alanında yaşanan değişimlerin bu alanlarda olmasının sebebi ise o yıllarda ordunun üst üste aldığı hezimetler, bazı askeri birliklerin kaldırılması veya ıslah edilmesi, ordunun teçhizat anlamında modernizasyona ihtiyaç duyması, savaş ve hastalıkların fazlasıyla insan sağlığını etkilemesi olmuştur.

Tanzimat döneminde değinilecek bir başka önemli husus ise; dönemin fikrî gelişimi ve bu minvalde yaşadığı köklü değişimlerdir. Yazın ve düşünce anlamında görülen bu gelişim ve değişim ilerleyen yıllarda sosyoloji ve psikoloji gibi toplumsal ilim dallarının modern manada gelişimine ortam hazırlamıştı. Tanzimat'ta yaşanan ilmî gelişimin düşünce ve icrasında etkili olan birçok münevver ilmî anlamda ülkeye önemli katkılar sunmuştu. Bu bakımdan Tanzimat dönemi fikrî açıdan değerlendirildiğinde öne çıkan ilk isim, Tanzimat döneminin ilk düşünürü ve edebiyatçısı olan İbrahim Şinasi olmuştur. Kendisi 1826 yılında İstanbul'da doğup burada ilk eğitim yıllarını geçirdikten sonra Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilmiştir.¹⁴² Avrupa'ya gönderilen Şinasi buradaki toplumsal hayattan ve fikrî ortamdaki etkilenerek ülkesine dönmüş sonrasında gerek edebiyat anlamında gerek eğitim alanında önemli bir otorite olmuştur. İbrahim Şinasi'nin psikoloji ilmi açısından bir önemi olmasa da benimsediği akıl ve bilim temelli görüşleri ilerleyen yıllarda yetişen yeni mütefekkirlerin bahsi geçen toplumsal bilim dallarına yönelmesine ortam hazırlamıştır. Yine bu yıllarda Yusuf Kâmil Paşa, Munif Mehmed Paşa ve Ali Suavi gibi isimler batı kaynaklı yeni akılcı ve bilimsel fikir yolunun kurucuları arasında yer almışlardır.¹⁴³ Bu mezkûr şahsiyetler ve bu şahsiyetlerin izinden giden fikir insanları yeni Türk düşüncesinin temellerini Tanzimat Dönemi'nde atmıştı.

Tanzimat Dönemi'nin fikrî anlamda en belirgin değişimlerinden birisi de yabancı ve gayrimüslimlerin devletin idaresinde bulunması ve bu manada tedrisat işlerine müdahaleleri olmuştur.¹⁴⁴ Söz konusu yabancı ilim adamları ve Batı'nın fikir dünyasına ait bazı kitapların

---

¹⁴¹Aynur Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Modern Bilim Algısı", *Sosyoloji Dergisi*, 26, 2013, 7-8.

¹⁴² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 64-65.

¹⁴³ İhsan Kutluer, "Batılılaşma", *DİA*, V, İstanbul 1992, 152-158.

¹⁴⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 51.

basımı, yenileşmeye hevesli Türk milleti nezdinde mühim bir yer teşkil etmekteydi. Bu duruma sebep olarak çevirileri yapılan kitaplar hem siyasi hem sosyal anlamda insanlara modernleşmeleri açısından istinad noktası oluyordu. Doğal bir sonuç olarak, yabancı felsefe ve düşünce kitaplarının Türkçe'ye çevrilmesi bu eserlerin içerisinde barındırdıkları fikrî ideolojilerinde Osmanlı ülkesinde yerleşmesine sebep olmuştu. Yazın dünyasında görülen bu yeni fikirlerin etkisiyle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti fikir dünyasına hâkim olan felsefî görüş daha çok aklın ve mantığın ön planda tutulduğu modernizm üzerinde şekillenmişti.¹⁴⁵ Tanzimat Dönemi'nde modernizm ideolojisi temelinde gelişen yeni medeniyet anlayışının kaynakları olarak akıl, mantık ve kanun gibi kavramlar etkili olmuştur ve bu kavramlar hem o dönem yaşayan insanlarca hem de yine bu dönemin münevver şahsiyetlerince kabul görmüştür.¹⁴⁶ Böylelikle denilebilir ki Tanzimat dönemine hakim olan felsefî düşünce genel mahiyette akıl ve mantık üzerine şekillenmişti.

Tanzimat dönemi fikir dünyasında değinilebilecek bir başka felsefî düşünce akımı ise “pozitivizmdir”. Etimolojik olarak gerçek, kesin, kanıtlanmış gibi anlamlara gelen “positif” kelimesinden türemiş olup ihtiva ettiği düşünce sistemi açısından, akılcı ve kesinleşmiş bilgiyi ifade eder.¹⁴⁷ İnsan aklını ve kesin bilgiyi esas alıp sezgileri ve metafizik kavramları reddeden pozitivizm düşüncesi, 19. yüzyılda Auguste Comte tarafından sistemli bir düşünce sistemi haline getirilmiş ardından devam eden yıllarda bilimsel bilgiyi esas alan modern dünyanın modern ülkelerine yayılmıştır.¹⁴⁸ Bu akımın en önemli esaslarından birisi, teolojik unsurlar ile metafizik kavramları tümüyle reddetmesinden geliyordu.¹⁴⁹ Pozitivizm, yaratıcı, peygamber, melek, şeytan, günah ve sevap gibi ilahi kavramları redderek sadece insan aklının aldığı olgular üzerine temellenmişti. Bu durum ise 19.yüzyıldan sonra modern dünyanın fikrî temellerini oluşturmuştu. Doğu ve batı medeniyetlerinin bir temsilcisi olan Osmanlı Devleti'ne bakıldığında farklı bir fikir ortamı görülmekteydi. Osmanlı Devleti her ne kadar Tanzimat'ın da etkisiyle modern bir ülke olma yolunda ilerlese de asırlardır süre gelen teolojik unsurların yoğun olduğu fikrî ve içtimaî hayatı dolayısıyla ne tamamen pozitivist felsefeyi benimsemiş ne de İslâmiyet'in etkisiyle gelişen fikrî dünyasından kopabilmiştir. Bu bakımdan özellikle Tanzimat Dönemi bir gelenekten modernliğe olan bir

---

¹⁴⁵ Ebru BURCU YILMAZ, “Pozitivist Akıl Algısının Osmanlı Modernleşmesine Tesiri Bağlamında Tanzimat Devri Şâirinin Akılla İmtihani”, **International Periodical For The Languages, Literature and History or Turkic**, 10 (8), 2015, 684-685.

¹⁴⁶ Rahmi Karkuş, **Felsefe Serüvenimiz**, Aktif Düşünce Yayıncılık, Ankara 2015, 33.

¹⁴⁷ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 335.

¹⁴⁸ Kutluer, “Pozitivizm”, 335.

¹⁴⁹ Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul 2001, 40.

nevi geçiş süreci olarak tanımlanabilir. Tanzimat Dönemi yazın ve fikir dünyasının en başta gelen şahsiyetlerinden İbrahim Şinasi ise bir yazısında devletin başkenti İstanbul'un Doğu-Batı sentezi açısından önemini vurgulayarak; İstanbul için, "Asya'nın akl-i piranesi Avrupa'nın bîkr-i fikri ile izdivaç etmek için haclegâh olmuştur", sözüyle Tanzimat düşüncesine dair fikirlerini İstanbul'un fikrî ortamını kastederek ifade etmiştir. Şinasi, bahsettiği akl-i pirane ifadesiyle de Osmanlı kültür atmosferinde var olduğunu düşündüğü olgunlaşmış ya da ehlîleşmiş, kümülatif ve kollektif bilgi birikimini vurgularken Avrupa'dan Osmanlı ülkesine iltica eden yeni fikirlerin, bu olgun fikirler ile olan birleşmesinden bahsetmiştir.¹⁵⁰ Tanzimat ve sonrasındaki düşünce hayatının kurucularından Şinasi'nin, belirtmiş olduğu bu düşüncenin özelinde denilebilir ki Tanzimat ve sonrasında gelen modernleşme sürecinin özeti, Doğunun geleneği ile Batının modernliğini sentezlemek üzerine olmuştur. Bu durum Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesinin fikir dünyasına bu şekilde yerleşmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kadar bu şekilde devam etmiştir.

Son tahlilde Tanzimat Fermanı'nın ilanı idari ve toplumsal anlamda Karlofça Antlaşması'ndan beri geri kalmış Osmanlı Devleti'nin bu geri kalmışlığa çare olarak tertip ettiği uygulamaların bir sonucu olmuştur.¹⁵¹ Tanzimat'ın ilanının ardından başlayan akılcı ve bilimsel görüş ise Osmanlı Devleti'nde tıpkı ahlâk ve psikoloji ilmi arasındaki ilişkide olduğu gibi yeni bilimsel alanların gelenekten gelen bağlantıların haricinde yeniden doğmasına sebep olmuştur. Çalışmada konu edinilen psikoloji ilmi bakımından Tanzimat'ın ülkeye getirmiş olduğu idari ve içtimaî yeniliklerin haricinde daha çok ülkenin o yıllardaki fikrî dünyasının boyutları hakkında psikoloji ilmi dahilinde bahsedilecektir.

2. TANZİMAT VE SONRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE PSİKOLOJİ İLMİ

Bilimsel anlamda psikolojinin kendi başına bir disiplin olarak bilim tarihi sahnesine çıkışı 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. 19. yüzyıla kadar psikoloji ilmi felsefe içerisinde metafizik öğelerle beslenen teokratik bir düşünce alanı olarak varlığını sürdürmüştü.¹⁵² Akıl ve mantığa dayalı 19. yüzyıl Avrupası teokratik ve metafizik öğeleri reddederek modern psikoloji ilminin kurulmasına ev sahipliği yapmıştır. Çalışmanın daha önceki bölümlerinde, modern psikoloji ilmi henüz bilim tarihi sahnesine çıkmamışken bu ilim dalının farklı isimler

---

¹⁵⁰ İbrahim Şinasi, "Makaleler", **Külliyyat IV**, haz. Fevziye Abdullah Tansel, Dün-Bugün Yayınları, Ankara 1960 sayfa 111'den aktaran, Abdulhâlim Aydın, "Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 17 (2),1972; Karakuş, **Felsefe Serüvenimiz**, 33.

¹⁵¹ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 40.

¹⁵² Ayhan Köse, **Türkiye'de Psikoloji ve Din Psikolojisi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 9.

ve farklı yaklaşımlarla gerek uygulamalı gerek teorik olarak var olduğundan bahsedilmişti. Bu bakımdan psikoloji ilmi nerdeyse insanlık tarihinin başlangıcına kadar olan bir süreci kapsayan eski bir maziye uzanırken aynı zamanda oldukça genç bir ilim alanı olduğu düşünülmektedir.¹⁵³ Bu doğrultuda modern psikoloji ilminin bilim tarihi açısından bir asırdan biraz daha fazla bir geçmişe sahip olduğunu görülmektedir. Modernleşen dünyanın içerisinde kendisine yer bulan psikoloji ilmi yine modern olarak Tanzimat Dönemi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin ilmî ortamına farklı şekillerde giriş yapmaya başlamıştı.

19. yüzyılın son çeyreğinde Alman bilim insanı Wilhelm Max Wundt'un yapmış olduğu çalışmalarla ortaya çıkmış ve bu minvalde Wundt tarafından kurulan 1879 yılında ilk psikoloji laboratuvarı modern psikolojinin kuruluş tarihi olarak kabul görmüştür.¹⁵⁴ Mezîkûr tarihler Osmanlı Devleti açısından değerlendirildiğindeyse, 1839-1876 arasındaki yıllar Osmanlı'nın modernleşme yolunda attığı en keskin dönüm noktalarının yaşandığı Tanzimat ve sonrasında gelen yıllara tekabül ettiği görülmektedir.¹⁵⁵ Tanzimat ve sonrasında Osmanlı Devleti birçok alanda olduğu gibi ilim anlamında da kapılarını batı dünyasına açmıştı. Avrupalı devletler ise Osmanlı Devleti'ndeki birtakım yeniliklerin ve önemli dönüm noktalarının yaşandığı Tanzimat ve Islahat Fermanı yıllarını da kapsadığı 1700'lü yıllardan itibaren pozitivist ve rasyonalist bir usûl ile hareket edip psikoloji gibi modern bilim dallarının gelişmesine ortam hazırlamıştı.¹⁵⁶ Avrupa'da neşet eden bu fikrî akımlar özelinde Osmanlı Devleti düşünüldüğünde modern psikoloji ilminin başlangıcı olan 1879 yılı her ne kadar Tanzimat Dönemi'nin bitiş yıllarına dayansa da Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'ya Avrupa'dan iltica eden pozitivism (olguculuk), empirizm (deneycilik) ve rasyonalizm (akılcılık) gibi düşünce akımları, Tanzimat ve sonrası dönemde psikolojinin Osmanlı'daki ilim hayatına girmesine ortam hazırlamıştı. Bu bilgiler ışığında Tanzimat Dönemine ve sonrasında yıllara bakıldığında, teorik manada psikoloji ilmine yönelik ilk çalışmaların bu yıllarda yapıldığı görülmektedir. Tanzimat döneminin gelenekçi Doğu ve modern Batı sentezi, psikoloji ilmini kavramsal ve teorik olarak etkilemiştir. Yarı modern yarı gelenekçi Tanzimat düşüncesi kendinden önce var olan on asırlık ilmi birikimi kullanmış aynı zamanda modern fikir akımlarını da kendisine model olarak benimsemiştir.

---

¹⁵³ Schultz ve Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, 25.

¹⁵⁴ Schultz ve Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, 27-28; Banu Yazgan İnanç, Eşef Ercüment Yerlikaya, **Kişilik Kuramları**, 1; Mehmet Akçaöz, **İlm-i Ruh'tan Modern Psikolojiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Psikolojik Bilginin Serencamı (1908-1937)** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 10.

¹⁵⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839- 1856), **Bellekten**, 52, 1988, 601.

¹⁵⁶ Schultz ve Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, 27.

Bu durum, çalışmanın konusu olan psikoloji ilmi açısından değerlendirildiğinde ise Tanzimat düşüncesindeki Doğu-Batı sentezini açıkça görmektedir.

Fikir dünyası açısından karmaşanın hâkim olduğu bu yıllarda psikoloji ilmi, daha önceki Müslüman devletlerde görüldüğü gibi farklı bir kavramsallaştırmaya uğramıştır. Çağdaş devletlerin ilmî ortamlarında yeni yeni psikoloji olarak tanımlanan bu ilim dalı daha önce bahsedilen ahlâk ilmi bünyesinden ayrılarak ilk kez Tanzimat döneminde “ilm-i ruh” ve “ilm-i nefis” olarak kavramsallaştırılmıştır.

Psikoloji ilminin ilm-i ruh olarak tanımlanması Tanzimat döneminde yaşamış ve Avrupa’da birtakım diplomatik görevler de yürütmüş olan Tanzimat münevverlerinden Yusuf Kemal Bey’in “Gayetü’l- Beyân fî Hakîkati’l-İnsân Yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh” kitabında olmuştur.¹⁵⁷ Yusuf Kemal Bey bu eserinde psikoloji ilmini ele alırken ondan şu cümlelerle bahsetmiştir: “İnsânın tabî’at-ı cismâniyyesini teşrîh ile ilm-i ahvâl-i rûh tanzih ve beyân eder”.¹⁵⁸ Yani; insanın bedenî özellikleri hacrinde kalan ruhsal soyut hallerini ve ruhî durumların özelliklerini açıklamada “ruhun ilmi” tabiri kullanılmıştır. Bu tanımlama Osmanlı Devleti’ndeki ilim tarihinde ilk kez psikolojinin modern kavramlarla açıklanması olarak değerlendirilebilirken yine ilk defa modern psikolojiye yakın bir kavramsal tanımlama Yusuf Kemal Bey tarafından yapılmıştır. Yusuf Kemal Bey’in Tanzimat döneminde yetişmiş bir aydın olarak değerlendirdiğimizde esasen bu eserin isnat noktasını Tanzimat dönemi düşüncesi olarak söyleyebiliriz. Ayrıca Wundt’un kurmuş olduğu ve modern psikolojinin başlangıcı sayılan ilk psikoloji laboratuvarının kuruluş tarihi ile Yusuf Kemal Beyin İlm-i Ruh eseri aynı dönemlere tekabül etmektedir. Buradan hareketle görülmektedir ki Tanzimat dönemi hem birçok ilimsel gelişmenin yaşandığı hem de çağdaş Avrupa devletlerinin yakından takip edildiği yıllar olmuştur.

Tanzimat Fermanı ile başlayan radikal modernleşme süreci, psikoloji ilmi açısından Doğu-Batı sentezi çerçevesinde gelişimine devam etmişti. Yusuf Kemal’in Gayetü’l- Beyân fî Hakîkati’l-İnsân Yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh eserinin ardından henüz 20. yüzyıla gelmeden önce Hoca Tahsin ve Rifat b. Mehmed Emin tarafından yazılan ilm-i ruh kitapları da

---

¹⁵⁷ Yusuf Kemal Bey’e ait bu bilgiler, mezkûr münevverin “Gâyetü’l-Beyân fî Hakîkati’l- İnsan” eserinin başlangıcında eseri baskıya hazırlayan kişilerce yazılmış biyografiden alınmıştır. Ayrıca bu kitap “ilm-i rûh kavramının kullanıldığı ilk basılı eser olma özelliğini de taşımaktadır. Bkz. Yusuf Kemal, **Gâyetü’l-Beyân Fî Hakîkati’l-İnsân Yâhûd** ‘İlm-i Ahvâl-i Rûh, sad. ve haz. Remzi Demir ve Ali Utku, Çizgi Yayınevi, Konya 2014.

¹⁵⁸ Yûsuf Kemâl, **Gâyetü’l-Beyân Fî Hakîkati’l-İnsân Yâhûd ‘İlm-i Ahvâl-i Rûh**, 15.

Tanzimat Dönemi'nde psikoloji ilminin müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirildiğinin ve üzerine eserler yazılacak kadar önemsendiğinin kanıtlarıdır.

Psikoloji yani Tanzimat Dönemi'ndeki ismiyle ilm-i ruh üzerine yazılmış eserlerden bahsetmeden önce Osmanlı'daki modern psikoloji ilmini, Tanzimat Dönemi aydın düşüncesinin hem destekleyicisi hem de doğal bir sonucu olan Osmanlı'nın ilk modern Üniversitesi Dârülfünûn bağlamında da değerlendirmek konunun daha iyi idrak edebilmesi açısından önem taşımaktadır.¹⁵⁹ Bu sebeple geleneksel ve modern temeller üzerinde inşa edilen Osmanlı Devleti'ndeki psikoloji ilmi yine Osmanlı Devleti'nin ilk modern üniversitesi olan Dârülfünun bağlamında değerlendirilecektir.

2.1. DÂRÜLFÜNÛN VE PSİKOLOJİ İLMİ

Osmanlı eğitim tarihinde, devletin kuruluşundan itibaren ilim hayatını domine eden kurum medrese müessesesi olmuştur. Zaman içerisinde Osmanlı'nın köklü eğitim kurumları olan medreseler işleyiş ve kapsam bakımından bazı bozulmalara maruz kalmışlardır. Bu bozulmaların ana nedenlerinden birisi de, fennî ve dinî ilimlerin okutulmasındaki dengenin bozulmasının ardından nazarî alanları ihtiva eden ve metafizikten uzak öğelerden olan fennî ilimlerin dinî ilimlerin gölgesinde kalmasıydı.¹⁶⁰ Medreselerde görülen bu bozulmalar devam eden yıllarda iyice kendini göstermiş ve Tanzimat Dönemi'ne henüz gelmeden 18. yüzyıl sonlarında yeni modern yükseköğretim okullarının kurulmasını elzem hale getirmişti. Bu durum sonucunda modern yükseköğretim kurumu niteliklerini belirli bir ölçüde karşılayan ve verdiği modern eğitim sonucunda vasıflı mühendisler yetiştirmeyi hedefleyen Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn adındaki askeri mühendislik okulu 1775 yılında eğitim hayatına başladı ve kendinden sonra açılacak modern eğitim kurumlarına öncülük etti.¹⁶¹ 19. yüzyıla gelindiğinde ise ülke genelinde var olan batıya yaklaşma ve örnek alma süreci beraberinde batılı anlamda yükseköğretim kurumları açma fikrini de getirmişti.¹⁶² Osmanlı'daki eğitimin kalitesini çağdaş devletlerin seviyesine çıkarmayı amaçlayan ve aynı zamanda çalışmanın konusu açısından önemli bir yer teşkil eden psikoloji ilminin ilk kez ders olarak okutulduğu Dârülfünûn adlı okul, 19. yüzyıldaki batıya yaklaşma sürecinin

¹⁵⁹ Ali Arslan, **Türkiye'de Üniversite ve Siyaset** (1.Baskı), Paraf Yayınları, İstanbul 2011, 25-29.

¹⁶⁰ Emin Özdemir, "İslah Çalışmalarından İlğasına Medreselere İslâmî bir Bakış: Sebilürreşad'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları", **International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8, 2013, 201,215.

¹⁶¹ Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî Hümayûn", **DİA**, XXXI, Ankara 2020, 513.

¹⁶² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn", **DİA**, VIII, İstanbul 1993, 521.

neticesi olarak 1846 yılında Osmanlı eğitim tarihinin ilk modern üniversitesi olma özelliğiyle İstanbul'da eğitim faaliyetlerine başlamıştı.¹⁶³

Dârülfünûn 20. yüzyıla gelinmeden çalkantılı siyasi ve sosyal etmenlerden dolayı 1846'daki ilk kurulma teşebbüsünün ardından kapanıp tekrardan 1869 yılında eğitim faaliyetlerine başlamıştı.¹⁶⁴ İlk teşebbüste istenilen sonuçlar alınamamış ve verilen eğitimler daha çok genel kültür seviyesinde halka açık olacak şekilde verilmişti. Tam manasıyla başarıya ulaşamayan ilk teşebbüsten sonra 1869 yılında gerçekleşen ikinci teşebbüs ise hem okulun modern manada tekrar kurulması yönünden hem de psikoloji ilmiyle olan ilişkisinden dolayı oldukça önemliydi. Aynı yıl içerisinde henüz okul açılmadan önce, Osmanlı'daki umum okulların tüm faaliyetlerini ve işleyişlerini kapsayan hususların zamanın ihtiyaçlarına tam manasıyla cevap verebilmesi için ve genel mahiyette halkın eğitim seviyesini artırmaya yönelik ihtiyaçtan dolayı ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnâme'sinin 79. maddesinde İstanbul'da Dârülfünûn-i Osmanî adında bir üniversitenin açılması yazılı olarak karar altına alındı.¹⁶⁵ Söz konusu madde münhasıran Dârülfünûn Nizamnâmesi olarak kayıtlara geçmiş ve bu nizamnâme içerisinde adı Dârülfünûn-i Osmanî olarak belirlenen okulda okutulacak dersler de belirlenmişti. Bu noktada, Osmanlı'nın ilk modern üniversitesinde okutulacak derslerden birisi de o zamanlarda "ilm-i ahval-i nefis" adıyla anılan psikoloji dersleri oldu.¹⁶⁶ 1 Eylül 1869 senesinde çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 81. maddesinde psikoloji ve sair derslerin icra edilmesine yönelik şunlar yazılmıştır:

Hikmet ve edebiyat şubesinde ilm-i terkiib-i vücud'ül insanî ve ilm-i ahvâl-i nefis ve mantık ve maânî ve beyan ve ilm-i kelâm ve ilm-i ahlâk ve hukuk-ı tabiyye ve ilm-i tarih ve Arabî ve Farisî ve Türkî ve Fransızca ve Yunan ve Latin lisanları ile bilumum ümmehât-ı elsine kavaidinin tatbik ve mukayesesine dair sarf-ı umûmî ve ilm-i aruz ve tarih-i umûmî ve ilm-i âsâr ve ilm-i meskûkât dersleri tâlim olunacaktır.¹⁶⁷

Nizamnâmede geçen bu maddeyle birlikte Dârülfünûn'daki ders işleyişinin sistemli bir şekilde kurallara bağlandığı açıkça görülmektedir. Ders programında yer alan ilm-i ahvâl-i nefis isimli dersin muhtevası düşünüldüğünde ilk defa Osmanlı tedrisatında psikoloji

¹⁶³ Mustafa Karabulut, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yenileşme Sürecine Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 187, 2010, 10.

¹⁶⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", **Bellekten**, 210, 1990, 699-714.

¹⁶⁵ Mehmet Ali Aynî, **Dâru'l-fünûn Tarihi**, Pınar Yayınları, İstanbul 1995, 46.

¹⁶⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", 716.

¹⁶⁷ **Düstur**, II (1. Tertip), Matbaa-i Âmire, 1289, 198.

ilmi ders olarak akademik bir hüviyet kazandı. Psikoloji derslerinin ilk defa bu Dârülfünûn'da verilmeye başlandığına yönelik bir başka önemli nokta ise okulun öğretmenlerinden ve aynı zamanda Türk bilim tarihinde psikoloji ilmine yaptığı hizmetlerle bu ilmin Türk bilim tarihindeki kurucularından olan Hoca Tahsin ve telif eseri olan “Psikoloji yâhûd İlm-i Rûh” adlı eseridir.¹⁶⁸ Hoca Tahsin bu eserini, Dârülfünûn'da verdiği derslerden derleyerek yazmıştı.¹⁶⁹ Sonuç itibariyle Dârülfünûn öğretmenlerinden Hoca Tahsin'in yazmış olduğu eserde kitap ismi olarak psikoloji kavramını kullanması ve aynı zamanda bu dersi günümüzdeki modern psikoloji eksenine yakın bir şekilde icra etmesi, Türk bilim tarihindeki psikoloji ilminin, Dârülfünûn adı verilen Osmanlı'nın ilk üniversitesinde ders olarak okutulduğunun kanıtlarındandır. Tanzimat Dönemi özelinde bahsedilen, dönemin yarı gelenekçi yarı modern ilim ortamı neticesinde, Dârülfünûn'da verilen mezkûr ders her ne kadar modern psikoloji olarak nitelendirilemese de en azından bu okulda psikoloji ilmine oldukça yakın konuları anlatan ilm-i ahvâl-i ruh dersleri ve özellikle Hoca Tahsin'in kitabında yer verdiği konular modern psikoloji ilminin belirli bir seviyede Osmanlı eğitim hayatına girdiğini gösterir. 19 ve 20. yüzyıl başlarında tıpkı Hoca Tahsin gibi birçok münevver psikoloji ilmine yakın bir eksende eserler vermiş ve bu alan üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Tüm bu münevver şahsiyetler ve vermiş oldukları eserleri kendilerinden sonraki dönemde psikoloji ilminin ülkemizde modern bir hüviyet kazanmasına ve gerek teorik olarak gerek uygulamalı olarak ilerlemesine ortam hazırlamıştır. Dârülfünûn bağlamında değerlendirilen Hoca Tahsin haricinde daha birçok münevver psikoloji alanında eserler kaleme almıştır. Bu münevver muharrirlerin eserlerini ve psikoloji ilmine yönelik çalışmalarında bir sonraki başlıkta ele alınarak incelenecektir.

3. TANZİMAT VE MEŞRUTİYET DÖNEMLERİNDE PSİKOLOJİ İLMİNE YÖNELİK ÇALIŞMA YAPMIŞ AYDINLAR VE ESERLERİ

Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı ülkesine getirmiş olduğu batılı fikirler, gelenekler ve ekoller sonucunda bu yıllarda bilim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştı. Çalışmaya konu edinilen psikoloji ilmi ise ilk kez bu yıllarda farklı bir isimle de olsa günümüzdeki psikoloji ilmi ile benzer noktalar taşıyan bir alan olarak ortaya çıktı. Psikoloji ilminin ilk kez ortaya

---

¹⁶⁸ Eserin H.1310 yılında Hoca Tahsin'in arkadaşlarından olan Nâdiri Fevzi Bey'in Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda bastırıldığı nüsha “Psikoloji Yâhûd İlm-i Rûh” ismiyle basılmıştır. Görüldüğü üzere “Psikoloji” ismi ilk kez Osmanlı Devleti bilim tarihinde kullanılmıştır. Ayrıca Hoca Tahsin Efendi bu eserinde o zamanki dil ve yazım özelliklerine uygun olarak psikoloji yerine psiholoji ifadesini kullanmıştır. Çalışma da metin içerisinde eserden bahsederken psikoloji kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Hoca Tahsin, **Psiholoji Yâhûd İlm-i Ruh**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul H.1310, 4-40.

¹⁶⁹ Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 70.

çıkışında ise birçok münevver önemli rol oynadı. Türk bilim tarihinde modern manada psikoloji ilminin kurucularından birisi olarak çalışmaya aktarılan Mustafa Şekip Tunç'a gelmeden önce psikoloji ilminin ülkemizde gelişim göstermesine altyapı hazırlamış bu münevver şahsiyetlere ve onların vermiş oldukları eserlerine değinmek Osmanlı'da modern psikoloji ilminin ortaya çıkışının muhtevasını anlama noktasında fayda sağlayacaktır. Bu bakımdan psikoloji ilmi açısından önemli görülen bazı münevverlere değinilip geriye kalanlar ise bibliyografi şeklinde sunulacaktır.

3.1 YUSUF KEMAL BEY VE GÂYETÜ'L-BEYÂN FÎ HAKÎKATİ'L-İNSÂN YÂHÛD İLM-İ AHVÂL-İ RÛH ADLI ESERİ

Yusuf Kemal Bey rumî takvime göre 1265 (M.1849) senesinde Maliye Kalemi kâtibi olan İsmet Bey'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir.¹⁷⁰ Eğitimli bir aileden gelişi, aldığı eğitimler ve yurtdışı görevleri onun fikir dünyasının gelişmesine katkıda bulunmuş ve dönemine göre farklı ilmi görüşe sahip olmasına sebep olmuştur. Doğudan ve batıdan olmak üzere birçok yabancı dil bilen Yusuf Kemal Bey, devlet dairelerinde diplomatik görevler üstlenmiş ve bu sebeple Avrupa'da zaman geçirmiştir.¹⁷¹ Avrupa'da geçirdiği bu zamanlarsa ondaki fikrî durumun gelişimine katkıda bulunmuştur. Esasen psikoloji alanında akademik bir eğitim almamıştır fakat psikoloji alanında çalışmalar yapması, onun ilmî bakış açısının geniş olduğunun göstergesidir. Sonuç olarak Yusuf Kemal Bey'in almış olduğu eğitimler sonucunda yazmış olduğu Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l İnsân Yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh adlı eseri, Türk bilim tarihinin belki de bilinen ilk psikoloji kitabı olmuştur.¹⁷²

Yusuf Kemal Bey, Batı'nın ilmî bakış açısından etkilenmiş olsa da yazmış olduğu kitap ve yapmış olduğu çalışmalara bakıldığında zaman tamamen kendi ilmî geleneğinden kopmuş değildir. O yıllarda henüz çok yeni bir bilim dalı olan psikoloji ilmini kendi geleneğiyle Avrupa'dan almış olduğu yeni düşünceleri sentezlemeye çalışmıştı. Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l İnsân Yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh adlı kitabında psikolojinin tanımını yaparak, duyum, ilgi, algı, düşünce ve davranış gibi psikolojinin temel kavramları üzerinde birtakım açıklama ve fikirlerini anlatmıştı.¹⁷³ Eserin mukaddime kısmında Yusuf Kemal Bey, "İnsânın tabî'at-ı cismâniyyesini teşrîh ile ilm-i ebdân ve hakikat-ı ma'neviyyesini dahi

¹⁷⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), **DH.SAİDd.**, 10/619.

¹⁷¹ BOA, **DH.SAİDd.**, 10/619; Remzi Demir, "İlk Psikoloji Kitabımız: Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l İnsân", **Dört Öge**, 1, 2012, 48.

¹⁷² Demir, "İlk Psikoloji Kitabımız: Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l İnsân", 48.

¹⁷³ Yusuf Kemal, **Gâyetü'l-Beyân Fî Hakîkati'l-İnsân Yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh**, 47.

ilm-i ahvâl-i rûh tavzih ve beyân eder” sözleriyle insanın ruhsal durumlarının psikoloji ilmi ile açıklanabileceğini söyleyerek Türk bilim tarihinde psikoloji ilmine dair o zamana kadarki en modern tanımlamayı yapmıştı.¹⁷⁴ Eserin ilerleyen sayfalarında, duyum, ilgi, anlama ve davranış gibi günümüz modern psikoloji ilminin temel kavramları arasında olan maddeler açıklanmıştır. Sonuç olarak kitaba dair tüm çıkarımlar bu eseri Türk bilim tarihinin ilk psikoloji kitabı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

3.2 HOCA TAHSİN EFENDİ VE PSİKOLOJİ YÂHÛD İLM-İ RÛH ADLI ESERİ

19. yüzyıl Türk psikoloji tarihinde önemli yer tutan bir başka münevver ise Hoca Tahsin Efendi'dir. Hoca Tahsin, Yusuf Kemal Bey ile çağdaş olmasına rağmen gerek eğitimi gerek psikoloji alanından yaptığı çalışmalar ve akademik düzeyde bu ilim alanında ders veren bir durumunun olması sebebiyle, psikoloji ilmini Türk bilim tarihinde daha ileri bir noktaya taşımıştır.

Asıl ismi Hasan Tahsin olan Hoca Tahsin Efendi bugünkü Yunanistan'da yer alan Yanya vilayetinde 1811(?) yılında doğmuştur.¹⁷⁵ İlk öğrenimini müderris olan babasından aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve burada ortaöğretim seviyesine kadar eğitim almıştı.¹⁷⁶ 40'lı yaşlarındayken dönemin aydın devlet adamı olan Mustafa Reşid Paşa tarafından Avrupa'ya gönderilmiş ve burada matematik, astronomi, kimya, fizik ve biyoloji nazarı ilimler üzerine eğitim almıştır.¹⁷⁷ Hoca Tahsin Efendi'nin Avrupa'ya gönderilmesindeki bir başka amaç ise yurda döndükten sonra Maarif Nezareti bünyesinde olarak kendisine görev verilecek olmasıydı.¹⁷⁸ Bu amaçla Avrupa'ya gönderilen Hoca Tahsin Efendi, toplamda 10 yılı aşkın bir süre Paris'te bulunmuş ve bu süre zarfında sadece eğitim almamış aynı zamanda diplomatik görevler de üstlenmişti.¹⁷⁹ Hoca Tahsin Avrupa'da bulunduğu süre zarfında bir yandan devletinin kendisine verdiği görevleri ifa ederken bir yandan da kendi eğitimi üzerine odaklanmış, matematik, astronomi, kimya, fizik ve biyoloji gibi nazarı

¹⁷⁴ Yusuf Kemal, **Gâyetü'l-Beyân Fî Hakîkati'l-İnsân Yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh**, 15.

¹⁷⁵ Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin”, **DİA**, XVIII, İstanbul 1998,198.

¹⁷⁶ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 196; Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin”, 198;

¹⁷⁷ Akün, “Hoca Tahsin”, 199.

¹⁷⁸ BOA, A.} **MKT.NZT.**, 422-34; Mehmet Ali Aynî, **Daru'l-fünûn Tarihi**, 40.

¹⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken'nin bahsettiği üzere, Hoca Tahsin esasen Avrupa'da eğitim görecekti ve burada görev üstlenecek seviyeye sahip değildi. Fakat Tanzimat düşüncesinin mimarı olan Reşit Paşa, ondaki ilmi potansiyelin farkına vardığı için Paris Sefaretinde ona vaazlık ve oradaki Osmanlı ailelerinin çocuklarına öğretmenlik yapma görevlerini vermişti. Detaylı bilgi için Bkz. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 196.

alanlarda yükseköğrenim derecesinde bir eğitim almıştı.¹⁸⁰ Aynı zamanda Paris gibi o dönemin ilmi anlamda zengin bir Avrupa şehriden bulunması, Fransızca'yı öğrenmesi, onun ilmi bakış açısını geliştirmiş ve doğu ile batıyı sentezleyen bir ilmî terakkiye sahip olmasına neden olmuştur. Avrupa'da geçen yıllarının ardından 1869 yılında ülkesine kesin dönüş yapmış ve kalan ömrünü ülkenin çeşitli yerlerinde eğitim işleriyle meşgul olarak geçirmiştir.¹⁸¹

İstanbul'a döndükten hemen sonra ilmî seviyesinin yüksek oluşu sebebiyle kendisine ilk görevi olan yeni açılmış Osmanlı üniversitesi, Dârülfünûn-i Osmanî'de müdürlük görevi verilmişti.¹⁸² Hoca Tahsin Efendi Dârülfünûn'u idare ettiği yıllarda okulun ilmî potansiyelini arttırma yönünde yoğun çaba sarfetse de dönemin imkansızlıkları nedeniyle dersler halka açık konferanslar şeklinde işlenmişti.¹⁸³ Yine Hoca Tahsin Efendi'nin müdürlüğü yıllarında yaşanan ve Osmanlı Devleti'ndeki modern psikoloji tarihi açısından önemli bir dönüm noktası, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde karara bağlanan "İlm-i Ahval-i Nefs" adıyla bir dersin okutulmasına başlanmasıydı.¹⁸⁴ Bu durum Osmanlı eğitim sistemine yükseköğretim seviyesinde modern psikoloji ilminin giriş yaptığını göstermektedir. Devam eden süreçte Hoca Tahsin Efendi göreve gelişinden bir sene sonra 1870 yılında muğlak sebeplerle görevinden azledilmişti.¹⁸⁵

Hoca Tahsin Efendi psikoloji ilmi açısından ele alındığında her ne kadar bu alan üzerine bir eğitim almamış olsa da onun "Psikoloji yahut İlm-i Ruh" adlı eseri Türk bilim tarihindeki psikoloji ilmi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu önem Türk bilim tarihinde ilk kez psikoloji kavramının akademik yayında Hoca Tahsin tarafından bir eserde kullanılmasından ileri geliyordu.¹⁸⁶ Eserde öncelikle insan nefesine vurgu yaparak psikolojinin tanımı yapılmış, ardından duyum, algı, anlama ve anlamlandırma gibi kavramlarının açıklanması üzerine eğilmiştir.¹⁸⁷ Eser hakkındaki diğer önemli durum ise

---

¹⁸⁰ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 196; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtazer Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 250.

¹⁸¹ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 251.

¹⁸² Akün, "Hoca Tahsin", 200.

¹⁸³ İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", 719.

¹⁸⁴ **Düstur**, II (1. Tertip), 198.

¹⁸⁵ Hoca Tahsin Efendi'nin görevinden azledilmesindeki nedenler kesin olarak bilinmese de onun ilmi görüşünün farklılığı ve 1870 yılında Dârülfünûn'da görevli hocalardan olan Cemaleddin Afganî'nin verdiği konferanslarda o dönemdeki genel dinî görüşlere ters düşmesi sonucu meydana gelen olaylar etkili olmuştur. Detaylı bilgi için Bkz. İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", 727-730.

¹⁸⁶ Bahsi geçen eserin "psikoloji" kavramının geçtiği kapağı "Ekler" kısmında "Ek 3" başlığı altında sunulmuştur.

¹⁸⁷ Hoca Tahsin, **Psikoloji Yahut İlm-i Rûh**, sad. ve haz. Yasin Yılmaz ve Rukiye Kaptı, Çizgi Yayınevi, Konya 2019, 63-80.

eserin içeriğinde günümüzde psikolojinin alt alanlarından olan fizyolojik psikolojiye dair birtakım önemli hususları barındırmasıdır. İnsan davranışlarının fiziksel olarak mümkün olabilmesini sağlayan beyin, beyincik, merkezi sinir sistemi, beynin bölümleri ve tüm bu sistemlerin nasıl çalıştığı, bahsi geçen eserde “Külliyat-ı Makule ve Mefhumat-ı Mücerrede” yani “algılanabilen her şeyin soyut olarak zihinde işlenmesi”¹⁸⁸ başlığı altında detaylarıyla açıklanmıştır.¹⁸⁹ Genel olarak Hoca Tahsin Efendi’nin yazmış olduğu bu eser içeriğindeki modern kavram tanımları ve psikolojik sistemlerin işleyişlerini açıklaması bakımından Cumhuriyet yıllarından önce yazılmış ve modern bir zemine sahip önemli bir psikoloji kitabıdır.

Çalışmanın bu bölümünde Türk bilim tarihinde psikoloji ilminin başlangıcının özellikle bu iki aydın üzerinden incelenmesinin sebebi; Yusuf Kemal Bey’in Osmanlı Devleti’nin ilk psikoloji kitabını yazması ve Hoca Tahsin Efendi’nin ise yine Osmanlı Devleti’ndeki modern bir zemine oturtulmuş akademik üslupla kaleme alınmış ilk eseri vermesinden ileri gelmektedir. Cumhuriyetin ilanının ardından psikoloji ilminin Türk bilim tarihine girmesinde adı geçen bu aydınların katkısının büyük olduğu görülmektedir.

3. 3. TANZİMAT DÖNEMİ’NDEN MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ’A KADAR PSİKOLOJİ İLMİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR YAPMIŞ DİĞER MÜNEVVERLER

Bir önceki başlık altında Tanzimat Döneminde psikoloji ilmi açısından önem arz ettiği düşünülen iki münevver şahsiyete yer verilmişti. Bu durum Yusuf Kemal’in psikoloji ilmi alanında ilk eseri vermiş olması ve Hoca Tahsin’in ise modern psikoloji perspektifine en yakın eseri vermesinden ileri gelmekteydi. Bahsedilen iki münevver haricinde Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra 19. yüzyılda birçok münevver de psikoloji alanında çeviri ve telif olmak üzere eserler üretmiş ve yine psikoloji ilmi üzerine çalışmalar yapıp eğitici vazifesi üstlenmişlerdir. Psikoloji ilmiyle iştigal eden bu münevverlerden kısaca bahsedip ortaya çıkan eserlerin bibliyografyasını vererek çalışmanın içeriği zenginleştirilecektir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında psikoloji ilminin geniş bir muhiti vardı. Tanzimat etkisiyle gelişen yeni fikir ortamlarında psikoloji ilmi oldukça geniş bir yankı bulmuş ve daha çok gelenekten beslenen bir düşünce yapısıyla gelişim

---

¹⁸⁸ Hoca Tahsin Efendi’nin orijinal eserinin çevriyazı olarak hazırlayıp sadeleştiren yazarlar bu başlığı sadeleştirirken “Akledilir Tümellet ve Soyut Mefhumlar” olarak yazıya geçirmişlerdir. Başlık altında yazılanlar, algılamanın beyinde fizyolojik olarak nasıl gerçekleştiğini anlatmaktadır. Bu sebeple mezkûr yazarların cümlelerinin dışına çıkarak başlığı bu şekilde açıklamanın yerinde olacağı düşünülmüştür.

¹⁸⁹ Hoca Tahsin, **Psikoloji Yahut İlm-i Rûh**, 76-80; Hoca Tahsin, **Psiholoji Yâhûd İlm-i Ruh**,31-45.

sağlamıştır. Bu sürece kronolojik olarak bakıldığından değerlendirilmesi gereken ilk isim Hoca Abdülkerim Amasyavî'dir. Hoca Abdülkerim 19. yüzyılda yaşamış ve Osmanlı'daki ilmiye sınıfına mensup bir fikir insanıydı.¹⁹⁰ Doğduğu yer olan Amasya'da çeşitli medreselerde eğitim aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve burada aldığı medrese eğitimi sonrasında Fatih Medresesi'nde müderris olmuştu.¹⁹¹ Hakkındaki arşiv vesikasından anlaşıldığı üzere fen ilimleri alanında birtakım çalışma ve incelemeler yapmak üzere Hariciye Nezareti tarafından Paris'e gönderilmiş ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde birkaç sene müddetle kaldıktan sonra ülkesine dönüp çeşitli kurumlarda ders vermiş aynı zamanda eğitim alanında idari görevlerde bulunmuş ardından kısa bir süre için Dârülfünûn'da mantık öğretmenliği yapmıştı.¹⁹² Hoca Abdülkerim'in psikoloji ilmi açısından önemi ise felsefî bir bakışla insan ruhunun üzerine olan düşünceleri ve yazılarıdır. Kendisi ruh üzerine olan düşüncelerini Risale-i Ruh-i İnsaniyye adlı eserinde ele almıştı.¹⁹³ Hoca Abdülkerim kısaca bu eserinde insanın sadece bir cisim olmadığını ve ruhun insanın özü olduğunu savunmuştur.¹⁹⁴ Böylelikle insan cisminden farklı tuttuğu ruh kavramını düşünme, duyum ve his gibi insana ait soyut süreçlerle açıklama yoluna gitmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru psikoloji ilmiyle alakalı bir kavram üzerine fikirleri olup eser veren bir başka münevver ise Giritli Sırrı Paşa'dır. Sırrı Paşa Osmanlı Devleti'nin siyasi anlamda karışık olduğu yıllarda yöneticilik vazifeleri görmüş önemli bir aydın ve devlet adamıdır.¹⁹⁵ Devlet adamlığının yanı sıra yetkin bir düşünür ve muharrir olan Sırrı Paşa'nın bu çalışma açısından önem arz eden eseri ise "Rûh" adını verdiği ve insan ruhu üzerine olan fikirlerini aktardığı eseridir. Bu eserinde Sırrı Paşa genel olarak teolojik perspektifle ruhun mahiyetini, insanın ruhî doğasını ve mizacın ruh ile olan ilişkisinden bahsetmiştir.¹⁹⁶ Dönemin gelenek ve modernlik arasındaki fikrî çatışmaları düşünüldüğünde geleneksel tarafı savunan "Rûh" adlı bu eser daha çok felsefî temalara sahip olsa da Anadolu'daki modern psikoloji ilminin muhtevasını oluşturan ilk eserlerden birisidir.

---

¹⁹⁰ Bedri Mermutlu, "Bir Mantık Bilgini: Hoca Abdülkerim Efendi ve Eserleri", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8, 2005, 24.

¹⁹¹ Hüseyin Hüsameddin Yasar, **Amasya Tarihi**, haz. Safi Arpağuş, Uğur Ofset, Samsun 2022, 535.

¹⁹² BOA, **İ. HR.**, 59/2802; Mustafa Ülger, "Hoca Abdülkerim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XIV (2), 2009, 124-129.

¹⁹³ Abdülkerim Amasyavî, **Risale-i Rûh-i İnsaniyye**, Dârü't-Tıbbaatı'l-Amire, 1293.

¹⁹⁴ Abdülkerim Amasyavî, **Risale-i Rûh-i İnsaniyye**, 4.

¹⁹⁵ Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 127-128.

¹⁹⁶ Giritli Sırrı Paşa, **Rûh**, sad. Haydar Murad Hepsev, Şamil Yayınları, İstanbul 2021, 17-22.

Ruh tartışmaları ve psikoloji ilminin başlangıcı düşünüldüğünde bakılması gereken önemli münevverlerden birisi de pozitivism akımını benimsemiş ve “Jön Türk” fikrînin kurucularından olan; siyasetçi, fikir adamı ve yetkin bir muharrir olarak Abdullah Cevdet’tir.¹⁹⁷ Abdullah Cevdet, temelinde batılı bir bakış açısı olan pozitivist görüşlere sahip ve felsefenin esas görevinin bilim ile olan karşılıklı ilişkisi olduğunu savunan bir düşünce yapısına sahiptir.¹⁹⁸ Abdullah Cevdet telif ve çeviri eserleriyle psikoloji ilminin Osmanlı Devleti’ndeki gelişimine önemli ölçüde hizmet etmiştir. Genel olarak Abdullah Cevdet’in bir madde olarak değerlendirdiği ve insan beyninin bir yaratası olarak kabul ettiği ruh üzerine olan görüşleri, bilimselliğe verdiği önem, batı ekolünden gelen bilim dallarının koyu savunucusu olması ve psikoloji ilmi üzerine olan çeviri eserleri, çalışma içerisinde fikirlerine ve eserlerine yer verilen bir münevver olmasını sağlamıştır.¹⁹⁹

Cumhuriyet öncesi psikoloji ilminin muhitinde dikkat çeken isimlerinden birisi de, felsefe, mantık, psikoloji ve edebiyat alanlarında uzmanlığa sahip ve aynı zamanda Dârülfünûn’da hocalık yapmış son dönem Osmanlı münevverlerinden İzmirli İbrahim Hakkı’dır.²⁰⁰ Bu münevverin fikrî altyapısını oluşturan hususlar çağdaşı olan Abdullah Cevdet’in aksine felsefeyi, ilmin bir kapsayıcı unsuru olarak değerlendirmiş ve felsefede ruh bilim yani kendi deyimiyile “İlm-i Nefs” adı altında bir ayrıma gitmiştir.²⁰¹ Doğu ve Batı’nın birçok diline hakim olan Aristo’dan Kindî’ye her iki akım felsefî düşüncüyü kendi fikir dünyasında mecz edebilmiş bir ilim insanı olarak değerlendirilebilecek İzmirli İbrahim Hakkı, bu iki farklı felsefe düşüncesinden hareketle insanın bedensel özelliklerinden ruhsal özelliklerini ayırmış ve insanın ruhunda taşıdığı iç sorgulama yeteneğini vicdan kavramı altında ele almıştır.²⁰² Bu iç sorgulama mekanizması ve ruh kavramının mahiyeti ise psikoloji ilminin soyut kavramları arasında yer aldığından İzmirli İbrahim Hakkı doğrudan ve dolaylı olarak psikoloji ilmi ile iştilal etmiş önemli bir münevverdir.

¹⁹⁷ M. Şükrü Hanioglu, “Abdullah Cevdet”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 90-91.

¹⁹⁸ Abdullah Cevdet, **Fünûn ve Felsefe**, Matbaa-ı İctihad, İstanbul 1906, 5-7; Yunus Emre Tansu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4 (1), 2018, 119-125.

¹⁹⁹ Mehmet Akçaöz, **İlm-i Ruh’tan Modern Psikolojiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Psikolojik Bilginin Serencamı** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 20-21.

²⁰⁰ Ali Birinci, “İzmirli İbrahim Hakkı”, **DİA**, XXIII, İstanbul 2001, 530-531.

²⁰¹ İbrahim Emiroğlu, “İzmirli’nin Mantık Anlayışı”, **İzmirli İbrahim Hakkı**, Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu (Haz.), TDV Yayınları, Ankara 1996, 187-188.

²⁰² Emiroğlu, “İzmirli’nin Mantık Anlayışı”, 188.

Sonuç olarak psikoloji ilminin Osmanlı Devleti dönemindeki gelişim süreci ve Cumhuriyet dönemine intikali sırasında bazı münevver şahsiyetler, eğitim durumu, fikrî bakış açıları ve ifa ettikleri görevleri bakımından önemli görülmüş ve bu bağlamda çalışmaya dahil edilmiştir. Tanzimat Dönemi sonrasında ilk psikoloji eserini vermiş olan Yusuf Kemal Bey'den başlatılan sıralama Hoca Tahsin Efendi, Abdülkerim Amasyavî, Giritli Sırrı Paşa, Abdullah Cevdet ve İzmirli İbrahim Hakkı isimleriyle devam ettirilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde sadece adı geçen bu münevver şahsiyetlere değinilse de 19. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet tarihinin başlangıcına kadar daha birçok münevverin psikoloji ilmi alanında çalışıp eserler verdiği akıldan çıkarılmamalıdır.

Araştırmalar Sonucunda Elde Edilen Bilgiler Dahilinde bahsi geçen münevverlere ait bibliyografya aşağıda verilmiştir.²⁰³

Abdullah Cevdet, **Dimağ; Dimağ ve Ruh ile Aralarındaki Münasebet-i Fenniyyeyi Tedkik**, İstapan Matbaası, İstanbul 1891.

Abdülkerim Amasyavî, **Risale-i Ruh-i İnsaniyye**, Dâr'üt-Tıbbât'il-Âmire Matbaası, İstanbul 1293.

Ahmet Nebil ve Baha Tevfik, **Psikoloji İlm-i Ahvâl-i Ruh**, Müşterek-ül Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328.

Alfred Binet, **Ruh ve Beden**, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Matbaası, İstanbul, 1927.

Ali İrfan Eğribozî, **İlm-i Ahvâl-i Ruh**, Ebüzziya Matbaası, İstanbul 1925.

Emile Boirac, **Felsefe yahud Hikmet-i Nazariye Birinci Kitab İlm-i Ahvâl-i Ruh**, çev. Mehmet Emin Erişgil, Arakas Matbaası, İstanbul 1330.

Georges Fonsegrive, **Mebadi-i Felsefeden İlm'ün Nefs**, çev. Babanzâde Ahmed

---

²⁰³ Bibliyografya olarak verilen ve 1870-1933 yılları arasında yazılmış bu eserlere ait bilgiler ekseriyetle orijinal eserlere ulaşılarak hazırlanmıştır. Eserlerin orijinal metinlerine ulaşılamayan durumlarda, bu eserlerin başka yazarlar tarafından hazırlanan çevriyazıları ve konu ile alakalı çeşitli akademik yayınlardan faydalanılmıştır. Söz konusu eserler için Bkz. Nihat Köse, **Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme** (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013; Mustafa Ülger, "Hoca Abdülkerim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 14 (2), 2009; Tuğba Günel, "İnsana Dâir Bir Değerlendirme: Giritli Sırrı Paşa'nın Ruh Risâlesi", **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, 15 (1), 2017, 31; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **İlm-i Ahvâl-i Ruh**, haz. Zekeriyya Uludağ-İrfan Davut Çam, Çizgi Yayınevi, Konya 2022; Rifat Bin Mehmed Emin, **İlm-i Ahvâl-i Rûh ve Usûl-i Tefekkür**, haz. Tarık Tuna Gözütok, Çizgi Yayınevi, Konya 2014.

Naim, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331.

Giritli Sırrı Paşa, **Rûh**, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1305.

Gustave Le Bon, **İlm-i Rûh-i İçtimai**, çev. Abdullah Cevdet, Amedî Matbaası, İstanbul 1924.

Ludwig Buchner, **Fenn-i Ruh**, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1911.

Mehmet İzzet, **Felsefe Dersleri İlm-i Rûh**, Matbaa-i Âmire, İstanbul (Dâr'ül Hilâfet'il Âliyye), 1933.

Rifat Bin Mehmed Emin, **İlm-i Ahvâl-i Rûh ve Usûl-i Tefekkür**, Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul 1311.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **Felsefeden Birinci Kitâb İlm-i Ahvâlî'r Rûh**, Konstantiniye Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, İstanbul 1327.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ VE TÜRKİYE'YE MODERN PSİKOLOJİNİN GİRİŞİ

1. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN HAYATI VE EĞİTİMCİ ŞAHSİYETİ

İslâm etkisindeki Türk kültüründe psikoloji ilminin izlerini araştırırken Aristo, Sokrates ve Platon gibi İlk Çağ filozoflarından başlanıp ardından İslâm düşüncesinde Kindî, Farabî, İbn-i Sînâ ve Gazzâlî gibi birçok şahsiyetin hayatına ve çalışmalarına bu çalışma içerisinde psikoloji ilmi bağlamında yer verildi. Bahsi geçen münevverlerin, üzerinde durulan ortak noktaları psikoloji ilminin muhtevası olmuştur. Türklerin İslâmiyet ile tanışmasından sonra Türk düşünce hayatında yaşanan gelişim ve bu gelişim sonucunda yetişen yukarıda adı geçen şahsiyetlerin üzerlerine çalıştığı tıp, astronomi, matematik gibi birçok disiplinin gelişimine ortam hazırlamıştı. Psikoloji ilmi ise şüphesiz ki bu disiplinler arasında kendine farklı kavramsal yaklaşımlarla yer buldu. Kavramsal ifadeler, 19. yüzyıla gelindiğinde yerini modern psikoloji kavramlarına bırakmaya başladı. 19. yüzyıla gelindiğinde yine birçok fikir insanı psikoloji ilmi üzerine çalışmaya başlamıştı. Bu çalışmada bahsi geçen değişimler dahilinde psikoloji ilminin tarihi gelişimi Türk düşüncesi bakımından incelenmiştir. Mustafa Şekip Tunç'un, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde psikoloji ilminde sürekliliği sağlayan münevverlerden olduğu görülmüştür. Mustafa Şekip gerek kendinden önceki Türk düşünürleri gerek çağdaşı olan batılı bilim insanlarının arasında kurmuş olduğu düşünce köprüsüyle Türk düşünce tarihinde psikoloji ilmini geliştiren ve bu ilmin modern bir hüviyetle Türk bilim tarihinde yer edinmesine önemli katkılar sunan bir münevverdir. Çalışmanın bu bölümünde Mustafa Şekip'in hayatı, modern psikoloji ilmine sunduğu katkıları ve bu bilim dalının gelişmesi için yaptığı çalışmaları incelenecektir.

Mustafa Şekip'in hayatını iki farklı evresiyle aktarmak, onun hayatındaki dönüm noktalarını ve akademik anlamda gelişiminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu sebeple Mustafa Şekip'in hayatını öncelikle çocukluk yılları üzerinde durulacak ardından memuriyet hayatından bahsedilecektir. Akabinde eğitim hayatındaki önemli dönüm noktalarından bahsedilerek onun akademik hayatı psikoloji ilmi açısından ele alınacaktır.

1.1 1886- 1913 YILLARI ARASINDA MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN HAYATI (ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ, İDARİ GÖREVLERİ)

Mustafa Şekip, sahip olduğu öğrenme ve öğretme sevgisinin vermiş olduğu azimle, felsefe, psikoloji, sosyoloji ve pedagoji gibi birçok alanda uzmanlık payesine sahip Osmanlı

Devleti'nin son yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarının gördüğü en önemli şahsiyetlerinden birisidir.²⁰⁴ Ondaki bu çok yönlü ilim altyapısı, ilme olan sevgisi çocukluk ve gençlik dönemlerinden itibaren süregelen bir durumdur. Bu sebeple öncelikle Mustafa Şekip'in çocukluk ve gençlik yıllarından bahsedilecektir.

1.1.1. Mustafa Şekip'in Çocukluğu ve Gençliği

Mustafa Şekip, köklü bir ailenin çocuğu olarak 1883 yılında İstanbul'da dünyaya geldi.²⁰⁵ Doğum tarihi ile alakalı olarak ihtilafli bir düşünce hakimdir. Hakkındaki arşiv belgelerinden yola çıkıldığında 1883 ve 1885 olmak üzere iki farklı durum söz konusudur. Bu arşiv vesikalarıyla alakalı olarak; Maarif Nezaretinden Mustafa Şekip'in askerlik vazifesiyle alakalı olan bir durum üzerine Harbiye Nezaretine gönderilen mektupta doğum tarihi için 1300 tarihi atılmış olup bu tarihin belgede kullanılan takvim çeşidinin Rumî takvime göre atılmış olması durumunda 1885'te, hicri takvime göre atılmış olması durumunda ise 1883 tarihinde dünyaya gelmiştir.²⁰⁶ Doğum tarihiyle alakalı olarak bir başka bulgu ise; 1953 yılında emekli edildiğinde 70 yaşında olduğu kayıtlarda geçmektedir ve buradan hareketle emekli olduğu tarih ile emekli olduğu yaş değerlendirildiğinde, Mustafa Şekip'in 1883 yılında doğduğunu söylenebilir. Son olarak yaşı hususunda başka bir bulgu ise Mustafa Şekip'in ağabeyi olan Mehmet Necip'in doğum tarihinin 1883 olarak kaynaklarda geçiyor olmasıdır.²⁰⁷ Bu bilgi değerlendirildiğinde ise Mustafa Şekip'in doğum tarihi 1886 olduğu düşünülebilir. Sonuç olarak ekser kaynaklarda Mustafa Şekip'in doğum tarihi 1883 olarak geçtiği için ayrıca incelenen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarda edinilen bilgileri de göz önüne alarak tezde de bu şekilde belirtilmesi uygun görülmüştür.²⁰⁸

Mustafa Şekip'in ailevî geçmişine bakıldığında, babası Yusuf Besim Bey, Nevşehirli Hendekoğlu ailesine mensup önemli bir Türk diplomat ve bürokrattı.²⁰⁹ Yusuf Besim Bey sahip olduğu entelektüel kimlik, yabancı dil bilmesi ve çağdaş görüşlere sahip bir aydın olması oğlu Mustafa Şekip'in hayatında oldukça önemli yönlendirmelerin kaynaklarındanır.²¹⁰ Annesi ise henüz 13 yaşındayken Yusuf Besim Bey'le evlenmiş olan

²⁰⁴ Hayrani Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 6.

²⁰⁵ Fırat Mollaer, "Mustafa Şekip Tunç", **DİA**, XLI, İstanbul 2012, 382; Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 6.

²⁰⁶ BOA, **MF.MKT.**, 1232/118

²⁰⁷ Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler** (II. Cilt), Örnek Matbaası, Ankara 1954, 598.

²⁰⁸ Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 11.

²⁰⁹ Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, 598.

²¹⁰ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 1.

Sabire hanımdı.²¹¹ Baba ve annesi arasındaki yaş farkı ve eğitim durumu nedeniyle ev ortamında yaşanan kavga ve tartışmaları neticesinde, Mustafa Şekip içine kapanık bir çocuk olarak yetişmişti.²¹² Ev ortamında olan bu kavgalar bazen salt ailevi problemler olmayıp karşılıklı fikir münakaşaları ve bu fikirlerin değerlendirilmesi üzerine de oluyordu. Esasen anne Sabire Hanım her ne kadar öğrenim görmemiş bir insan olsa da onun ilmî yatkınlığa sahip bir zihne sahip olması evdeki tartışmalara yön vermiş ve Mustafa Şekip'in fikir dünyasının gelişimine katkı sağlamıştır.²¹³ Mustafa Şekip'in böyle bir aile ortamında yetişmesi O'nun sonraki yıllarda ruhsal süreçleriyle yakından alakalı olan psikoloji ilmiyle yakından alakadar olmasına alt yapı oluşturmuştu. Sonuç olarak anne ve babasının sosyal ve özel durumları değerlendirildiğinde Mustafa Şekip'in ilmî şahsiyetinin gelişiminde hem genetik hem de çevresel faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Kısacası Mustafa Şekip'in babası Yusuf Besim Bey'in aydın kişiliği ve anne Sabire Hanım'ın fikrî ve ilmi yatkınlığı Mustafa Şekip'in Türk fikir dünyasında önemli bir yer edinmesine ortam hazırlamıştır.

Mustafa Şekip'in çocukluk yıllarının bir bölümünü ihtiva eden eğitim hayatının ilk yılları zorlu geçmişti. Bu zorluk sadece zihinsel veya ruhsal zorluk değildi. Babası Yusuf Besim Bey'in memuriyet hayatından dolayı sürekli olarak tayin görmesi Mustafa Şekip'in eğitim hayatını da olumsuz olarak etkilemişti. Mekânsal belirsizliklerin dezavantajlı koşulları arasında Mustafa Şekip, Osmanlı Devleti'nin ilköğretim düzeyindeki eğitim kurumları olma özelliğine sahip sıbyan mektebinde okurken İstanbul, Beyrut ve Halep olmak üzere üç farklı şehirde eğitim almıştı.²¹⁴ Mustafa Şekip, babası nazırlık görevindeyken Halep'e tayin olması üzerine ilk öğrenimine burada başlamış ve eğitiminin ilk yıllarını burada geçirip babasının tekrar tayin görüp Manastır'a gelmesi sonucunda, ilk öğreniminin son yıllarını da burada tamamlamıştı.²¹⁵ Babasının işi dolayısıyla sürekli olarak farklı şehirlerde öğrenim görmek zorunda kalan Mustafa Şekip yedi sene aralıksız Manastır'da yaşamış, burada mekânsal istikrarın vermiş olduğu olumlu ruh haliyle eğitimine devam etmişti.²¹⁶ Babası Yusuf Besim Bey, Manastır'daki görevinin yedinci senesinde şehrin valisi ile yaşadığı münakaşadan dolayı görevinden azledilmiş ve ailesiyle birlikte İstanbul'a

---

²¹¹ Yakup Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 11.

²¹² Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 6.

²¹³ Nihat Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2021, 126

²¹⁴ Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 12.

²¹⁵ Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, 598; Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 2; Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 12.

²¹⁶ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 2.

dönmüştü. Mustafa Şekip ise bu durum sonucunda Manastır İdadisi'nin ilk yılını bitirip anne ve babasıyla İstanbul'a göç etmiş ve burada da Vefa İdadisi'ne devam etmişti.²¹⁷ 1905 yılında Vefa idadisini bitirdikten sonra, halihazırda yüksek düzeyde resim sanatına olan ilgisinden dolayı resim okuluna gitmek istediysede babası tarafından bu isteği geri çevrildi ve nihayetinde bir sonraki eğitim durağı olan Mülkiye Mektebine girdi.²¹⁸ Girdiği imtihan neticesinde ilk sıralarda yerleştiği Mülkiye Mektebinden, giriş sırasına nazaran daha kötü bir sıralama ile mezun oldu.²¹⁹ Mustafa Şekip Mülkiye Mektebinden mezun olurkenki sıralamasından bahsedilmesi, onun akademik kişiliği açısından oldukça önem arz eden Fransızca öğrenmesi ile alakalıydı. Çünkü Mülkiye yıllarında yabancı dil öğrenmek için yoğun çaba sarfetmiş ve yoğun uğraşların neticesinde Fransızca öğrenmişti. Kendisi dil öğrenme ile alakalı şu cümleleri sarfetmiştir:

“Avrupa lisanlarından birini öğrenmek ihtiyacı bende mukavemet edilmez bir şevk haline gelmişti. Bu şevktir ki, bana hâfızamın zayıf olmasına rağmen, yabancı bir lisan deviyile güreşmek cesâretini vermiştir. Bu güreş benim için o kadar zahmetli olmuştu ki, artık ikinci bir dil öğrenmek takati kalmadığını birkaç defa vâkî olan teşebbüslerimin temâdî etmemesinden anlamıştır.”²²⁰

Sonuç itibariyle Mustafa Şekip, Vefa İdadisi ve ardından Mülkiye Mektebindeki yıllarını daha çok ilmî terakkisini artırmaya yönelik çalışmalarıyla tamamlamış ve nihayetinde 28 Ağustos 1324 (10 Eylül 1908) tarihinde Osmanlı Devleti tarihi açısından oldukça önemli bir olay olan II. Meşrutiyetin ilanından hemen önce Mülkiye Mektebinden mezun olmuştur.²²¹ Mezuniyeti sonrasında Mustafa Şekip'in devlet kademelerinde idarecilik yılları başlamıştı. İstanbul'dan uzakta sürdürdüğü idari görevleri Mustafa Şekip'in hayatında önemli dönüm noktalarına ev sahipliği yaptığı için onun bu görevdeyken hayatının seyrini de aktarmak yerinde olacaktır.

²¹⁷ Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 598

²¹⁸ Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 598; Altıntaş, *Mustafa Şekip Tunç*, 2; Mollaer, “Mustafa Şekip Tunç”, 382; Köse, *Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi*, 126.

²¹⁹ Köse, *Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi*, 126.

²²⁰ S. Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, *Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, 14.

²²¹ BOA, *DH. MKT.*, 1286/34.

1.1.2. Mustafa Şekip'in İdari Görevlerde Bulunduğu Yılları

Mustafa Şekip Tunç, Mülkiye Mektebinden mezun olduktan hemen sonra 1908 yılının ağustos ayında kıta görevine başlamış ve ilk durağı olan Kosova vilayetinde maiyet memurluğu (kaymakam yardımcılığı) görevine getirilmişti.²²² Kaymakam yardımcılığı görevini ifa etmeye başladıktan sonra aynı vilayette bulunan Palanga kazası kaymakam vekilliği görevi de kendisine verilmişti.²²³ Mustafa Şekip'in Kosova vilayetinde idari görevde bulunduğu yıllar onun öğretmen ve öğrenci olarak eğitim hayatının devam ettiği yıllardı. Bu sebeple Mustafa Şekip'in idarecilik yaptığı yıllar aynı zamanda onun akademik hayatına da yavaş adımlarla ilerlediği zamanlar olmuştu. Görevi olan işleri yürütürken bir yandan da vilayet merkezinde eğitim işleriyle ilgilenmeye başlamış, vilayet merkezinde, eğitim gören öğrencilerin kurmuş olduğu "Şübban-i Vatan"²²⁴ isimli cemiyete bağlı ilkökul kademesindeki özel bir eğitim kurumunda gönüllü olarak okuma yazma dersleri vermeye başlamıştı.²²⁵ Bu girişimle Mustafa Şekip çok sevdiği ve ömrünün sonuna değin devam ettireceği öğretmenlik mesleğine ilk adımı atmış oldu.

Daha önce bahsedildiği gibi Mustafa Şekip, içine kapanık ve soyut düşünce tarzına sahip olduğundan insanlara bu minvalde iç süreçleri ihtiva eden derin ve ruhî eğitimlerin verilmesini istiyordu. Görevli olduğu vilayette başlamış olduğu ilk öğretmenlik deneyimi de bu düşüncesi etrafında şekillendi ve onun hem öğrenme hem öğretme sevgisini besledi. Böylelikle yaptığı idari görevlerden uzaklaşıp eğitim alanında kendisini daha çok geliştirmek istedi. Öğretmenlik vasfını daha çok geliştirmek hatta bütün idari görevlerinden istifa edip akabinde Avrupa'ya gidip iyi bir öğretmen olabileceği eğitimleri almak istediye de bu düşüncesi ailesi tarafından reddedilerek tekrardan idari görevlerine geri döndü.

Mustafa Şekip, akademik eğitim alma anlamında başarısız bir teşebbüsün ardından görev yaptığı Kosova vilayetinin valisi tarafından bu kez Firzovik kazasına kaymakam olarak tayin edildi. İdari görevlerine devam eden Mustafa Şekip, içindeki bitmeyen

²²² BOA, **DH. MKT.**, 1286/24.

²²³ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 3; Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 127.

²²⁴ Adı geçen öğrenci kulübünün ismi Prof. Dr. Hayrani Altıntaş'ın biyografik eserinde Sübhân-ı Vatan olarak geçmektedir. Fakat Sübhân kelimesinin taşıdığı ilahi yaratıcı anlamı sebebiyle, diğer araştırdığımız yayınlarda ve kendisi için düzenlenen jübile programında Mustafa Şekip'in kendi ağzından aktardığı biyografisinde geçen "Şübban" (çocuklar, gençler) ifadesiyle çalışmamızda yer verdik. Detaylı bilgi için Bkz. Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 15; Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 127; Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 3-4.

²²⁵ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 3.

mektepcilik²²⁶ iştiyakıyla eğitim faaliyetlerinden kendisini alamamış ve bulunduğu ilçede eğitim işleriyle meşgul olmaya devam etmişti. Onun bu eğilimi sonucunda, etrafındaki arkadaşları öğretmen vasfına binaen ona “Hoca Kaymakam” lakabını takmışlardı.²²⁷ Her ne kadar devletin ona verdiği görev kaymakamlık olsa da Mustafa şekip, içindeki öğrenme ve öğretme güdüsüne boyun eğmiş nihayetinde öncelikle Üşküp’te bulunan Muallim Mektebine kendisini öğretmen olarak kabul etmeleri için telgraf çekmiş ardında da kaymakamlık görevinden istifasını istemiştir.²²⁸ Firzovik’teki kaymakamlık görevi böylelikle Mustafa şekip’in bir devlet adamı, idareci olarak son görevi olmuştu. Kaymakamlık görevini sürdürdüğu yıllarda eğitimle bağını hiç koparmayan ve bunun yanı sıra şiir ve resim sanatlarıyla ilgilenen Mustafa şekip Bey’in bazı şiirleri Yeni Mektep dergisinde yayınlanmıştır.²²⁹ Hakkında bilinenler ışığında söylenebilir ki Mustafa şekip, çocukluğundan itibaren gelecek vaat eden parlak ve çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Bu kişiliğin oluşmasında hem kendisinde var olan ilmi yatkınlık hem de yetiştirildiği ortamlar etkili oldu. Kendisinde var olan ilim sevgisi onu tüm hayatı boyunca yönlendirdiği gibi idareci olduğu yıllarda da yönlendirmiş ve sonuç olarak istemediği ve ilgisinin olmadığı bir mesleği terk ederek Türk düşünce tarihinin yetiştirmiş olduğu büyük isimlerden birisi olmuştur. Kendi iç dünyasını değerlendirebilmesi ve kabiliyetlerinin farkında olması, ilerleyen yıllarda onun psikoloji gibi içsel süreçlerle alakalı olan bir ilim dalına meyletmesinde etkili olmuştur.

1.2. MUSTAFA şEKİP TUNÇ’UN EĞİTİM HAYATI VE AKADEMİK KİşİLİĞİ

Mustafa şekip’in hayatı, otuzlu yaşlarına kadar ailesinin de yönlendirmesiyle çeşitli idari memuriyet görevleriyle geçmişti. Buna rağmen bahsedildiği gibi o, hayatı boyunca eğitimi ve öğretmenlik yapmayı gaye olarak benimsemişti. Yıllardır içerisinde devam ettirdiği bu iştiyakını çeşitli eğitim kurumlarında fahri olarak sürdürdüğu öğretmenlik görevleriyle bir miktar tatmin etmişti. Gönüllü olarak sürdürdüğu bu görevler onda bulunan iştiyaki daha da artırmıştı. Nihayetinde O, kaymakamlık gibi oldukça önemli ve toplum

---

²²⁶ Çalışma içerisinde birçok kez bahsi geçen Mustafa şekip’in eğitim faaliyetlerine olan ilgisi, kendisi tarafından “mektepcilik” kavramıyla açıklanmaktadır. Bkz. S. Türkmen, “Mustafa şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

²²⁷ Altıntaş, **Mustafa şekip Tunç**, 4

²²⁸ Altıntaş, **Mustafa şekip Tunç**, 4; Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 128.

²²⁹ Hamdi Hasan, “Üşküp Dârümualliminin Öğretmeni Mustafa şekip Tunç’un “Unutmayın Bosnayı” Adlı Bilinmeyen Bir şiiri”, **I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri**, Birlik Basım Matbaacılık, Ankara 2006, 284.

nezdinde itibarlı bir meslekten istifa ederek eğitim hayatına dönüş yapmıştı. Almış olduğu bu radikal karar hayatının geri kalan kısmını büyük ölçüde şekillendirmişti. Nitekim hayatının geri kalan kısmı kendini ilmî anlamda yetiştirmekle ve ardından üniversitede ilim öğretmekle geçmişti.

Mustafa Şekip, kariyerinin geri kalanını tamamen değiştiren radikal karar neticesinde öncelikle sürdürdüğü idari görevinden istifa edip ardından kendi eğitimi üzerine yoğunlaştı. Hayatının geri kalan kısmında, almış olduğu eğitimler ve bu birikimini aktarmadaki yeteneği onun önemli Türk düşünürleri arasında yer almasını sağladı. Bu sebeple bir sonraki başlıkta Mustafa Şekip'in idarecilik görevi sonrasında almış olduğu eğitimlerden bahsedilecektir.

1.2.1 Mustafa Şekip'in İdarecilik Görevini Bırakmasından Sonraki Hayatı ve Aldığı Eğitimler

Mustafa Şekip, Üsküp merkezli Kosova vilayetinde yürüttüğü idari görevindeyken öncelikle radikal bir karar alıp yurt dışına gitmek ve özellikle o dönemin bilim merkezi olan Avrupa'da eğitim almak istemişti. Bu sebeple kısa süreli ailesinin yanına gelmiş ve konuyu onlara açmıştı. Eğitim ve öğretim üzerine olan hayallerini her ne kadar babası Yusuf Besim Bey desteklese de annesi bu isteğine şiddetle karşı çıkmış ve onun idarecilik görevine devam etmesini ve aynı zamanda evlenmesini de istemişti hatta ailesinden tam manasıyla istediği desteği bulamayan Mustafa Şekip istemediği bir evlilik ihtimaliyle de yüz yüze gelmiş. Sonraki yıllarda kendi ifadesiyle bu durumu şu şekilde anlatmıştı: “Fakat hamdolsun ki almak istedikleri kızın ailesi ananevi bir nezaketle istiharelerinin müspet bir netice vermediğini söylemek suretiyle bu teşebbüsü akamete uğrattı.”²³⁰ Kendisinden aktarılan bu düşünceye bakıldığında ondaki öğrenme ve öğretme sevgisinin, hayatındaki en önemli amacı olduğu görülmektedir. Bu amaca bağlılığı ve yıllar süren azimli çalışmaları neticesinde psikoloji ilmi özelinde Türk tefekkür tarihindeki önemli isimlerden birisi olmuştu.

Annesinin şiddetli itirazlarına karşı çıkamayan Mustafa Şekip, bu olaylardan sonra tekrar görev yeri olan Üsküp'e dönmüş ve burada yeni görev yeri olan Firzovik kaymakamlığına atandığını öğrenmişti. Firzovik'te bir yandan idare ile uğraşırken bir yandan da fahri öğretmenlik görevlerine devam etti. Mesleki kariyerinin ilk yıllarını sevmediği idarecilik görevleriyle geçiren Mustafa Şekip, vermiş olduğu radikal kararın ardından kaymakam olarak gittiği Firzovik kazasında bu görevinden istifa ederek vilayet

²³⁰ Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

merkezi olan Üsküp'teki Muallim Mektebinde öğretmen olarak göreve başlamış eğitim camiasına ilk resmi adımını böylelikle atmıştı.²³¹ Öğretmenlik mesleğini gerçek manada ilk kez tecrübe ettiği Üsküp Muallim Mektebinde öğrencilerine, Türk Dili ve Edebiyatı derslerini vermişti.²³² Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını kaybettiği 1912 yılına kadar bu okulda öğretmenlik yapmış ve aynı zamanda okul müdürü Sabri Cemil Bey'le birlikte Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, eğitim konularını işledikleri “Yeni Mektep” adlı bir dergi de çıkarmıştır.²³³

Üsküp Muallim Mektebi, çağdaşı olan okullara nazaran modern sayılan ve yeniliğe açık bir okul olarak Mustafa Şekip'in ömrünü adayacağı öğretmenlik mesleğine başladığı ve benimsediği ilk görev yeridir.²³⁴ Aynı zamanda bu okulda görev yaptığı yıllarda yine ömrü boyunca üzerine çalışacağı psikoloji ilmine yönelik izleri gördüğü ilk akademik ortamıdır.²³⁵ Sonuç olarak söylenebilir ki Mustafa Şekip'in öğretmenlik mesleğinin ilk durağı olan Üsküp Muallim Mektebi, onda olan kendisinin geliştirme ve ilmi ruhi boyutlarıyla öğrenip tatbik etme hissiyatını artırmıştı.

Balkan Savaşları'ndan (1912-1913) sonra Rumeli toprakları Osmanlı Devleti'nden ayrılınca Mustafa Şekip mecburî olarak bölgeden ayrılarak İstanbul'a dönmüştü. İstanbul'a döndükten sonra çok sevdiği öğretmenlik mesleğini Balıkesir Sultânisi'nde²³⁶ edebiyat öğretmeni olarak devam ettirdi.²³⁷ Mustafa Şekip ülkesine döndükten sonra da öğretmenlik mesleğinde devam etmesi onun eğitim işlerini kendi hayatına bir vazife olarak benimsediğini ve hayatını bu minval üzere sürdürmesi onun ilmi kişiliğindeki istikrarı anlamak açısından önemlidir. Netice itibarıyla Mustafa Şekip Firzovik kaymakamlığından istifa ettiğinden beri tüm ilgi ve alakasını tedrisat işlerine adanmış ve kalan ömrü de buna göre şekillenmişti. Mustafa Şekip ülkesine dönmesinin ardından Balıkesir Sultânisi'nde görevdeyken

²³¹ Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 128.; Fırat Mollaer, “Mustafa Şekip Tunç”, 382

²³² Lütfiye Koç Günay, **Mustafa Şekib ve Ruhîyat Geleneği** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 7

²³³ Ceyhan Bayındır ve Cihad Şentürk, “Yeni Mektep Dergisinde Neşredilen Makaleler Işığında 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Avrupa'da Eğitime Bakış”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 18 (30), 2016, 36; Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 4; Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

²³⁴ Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 129.

²³⁵ Köse, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi**, 129.

²³⁶ Günümüz eğitim sisteminde lise düzeyine denk gelen, Osmanlı eğitim kurumlarından birisidir.

²³⁷ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 5; S. Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

Avrupa'ya pedagoji eğitimi için gönderildi.²³⁸ Avrupa'ya eğitim için gönderilme süreci ise şu şekilde gerçekleşti.

Mustafa Şekip, Balıkesir Sultânisi'nde öğretmenlik görevini ifa ederken Maarif Nezareti tarafından hayatını tamamen değiştirecek bir yurt dışı eğitim projesi başlatıldı. Projeye göre ülkedeki çeşitli yüksek okullarda halihazırda görevi başında olan toplam 15 öğretmen devlet tarafından Avrupa'ya eğitim görmesi için gönderilecekti.²³⁹ Mustafa Şekip, eğitim hayatında önemli bir dönüm noktası olan bu proje içerisine, İsviçre'nin Lozan kentinde “Fransız Edebiyatı Tarihi” öğrenimi görmek için dahil edilmişti.²⁴⁰ Bu noktada Mustafa Şekip açısından en büyük sorun, onun aslında edebiyata değil de daha çok pedagoji (eğitimbilim) ve psikolojiye duyduğu ilgiydi. Eğitim için Lozan kentine gittikten sonra akademik hayatı açısından tamamen farklı yöne çevirecek başka bir radikal karar veren Mustafa Şekip, dönemin eğitim işlerinden sorumlu olan Maarif Nezaretine bir telgraf çekerek kendisinin başka bir kente başka bir okula gönderilmesini istemiş ve bu durumu şu sözleriyle anlatmıştı:

“Lozan'a gittikten sonra o zaman yeni açılmış olan Jean-Jacques Rousseau müesseselerini görmek ve tahsilimi esasen arzu ettiğim terbiye ilimlerine ve bilhassa ruhiyata nakletmek için Cenevre'ye gitmeyi düşündüm...Maarif Nezaretinden tahsilimi bu müessesede yapmak müsaadesini rica ettim, kabul edildi.”²⁴¹

Mustafa Şekip'te beşerî ve sosyal bilimlere yönelik çocukluk yıllarından beri gelen ilgi, yapmış olduğu bu hamleyle bir netice bulmuş oldu. Maarif Nezaretinden kendisine olumlu bir cevap gelmiş ve akabinde isteği üzerine pedagoji eğitimi için Jean-Jacques Rousseau Enstitüsüne başlamıştı. 1912 yılında faaliyete başlayan bu enstitü 1879 yılında Wilhelm Wundt önderliğinde başlayan modern psikoloji bilimini modern yöntemlerle okutan ve günümüze kadar etkileri devam eden ağırlıklı olarak pedagoji, psikoloji ve felsefe

²³⁸ BOA, MF. MKT., 1232/107.

²³⁹ 1908-1913 yılları arasında Osmanlı coğrafyasından Avrupa'ya, yönetici zümrenin çocuklarından çok sayıda Osmanlı devletinde görev yapan memur, asker ve idareci sınıflarından ve bu sınıflara mensup kişilerin mahdumlarından birçok öğrenci eğitim için gönderildi. Bunların arasında nüfus müdürü Yusuf Besim Bey'in oğlu olarak Mustafa Şekip Tunç da gönderildi. Halihazırda görevi başındaki öğretmenlerden seçilen 15 kişilik kadroya Mustafa Şekip Tunç'un babasından ve içindeki bulunduğu sosyo-ekonomik durumundan dolayı seçildiğini düşünüyoruz. Detaylı bilgi için Bkz. İsmail Kaya, **Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) Prosopografik Bir Çalışma Örneği** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2021, 127-137.

²⁴⁰ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 5; S. Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

²⁴¹ Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

ilimlerinin okutulduğu önemli bir müesseseydi.²⁴² Mustafa Şekip'in ısrarla bu enstitüde eğitim almak istemesi de müessesinin tam olarak kendisinin yatkın olduğu bu alanlarda yetkin bir kurum olmasından ileri geliyordu.

Mustafa Şekip'in İsviçre'de eğitim gördüğü yıllar dönemsel bazı sorunlardan dolayı kesintisiz devam etmemişti. Başlangıçta Balıkesir Sultânisi'nde öğretmen olan Mustafa Şekip Avrupa'ya eğitime gönderilip eğitimin bitmesine müteakip Darülmuallimat-ı Âliyye'de terbiye ve ruhiyat öğretmeni olarak göreve başlaması Maarif Nezareti tarafından planlanmıştı.²⁴³ Avrupa'da eğitimde olduğu yıllarda Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin ardından 1915 yılında ülkeye dönüş yapmıştı. İstanbul'da Darülmuallimat-ı Âliyye'de terbiye ve ruhiyat öğretmenliği görevine başlamış ve ardından 1915 tarihinde seferberlik emrini icra etmek üzere askere çağrılmıştı.²⁴⁴ Bu sebeple Mustafa Şekip Avrupa'daki eğitimini tamamlayamadan dönmüş ve zorunlu askeri görevini yapmaya başlamıştı. 1918 tarihinde İhtiyat Zabıt Namzetleri Tâlimgâhı'nda²⁴⁵ yedek subaylık görevini sürdürürken Maarif Nezareti, Mustafa Şekip'in görev süresinin dolduğu gerekçesiyle Harbiye Nezareti'ne bir mektup göndererek Mustafa Şekip'in askerlik görev süresinin dolduğunu gerekçe göstererek öğretmenlik mesleğine dönüşünü sağlandı.²⁴⁶

Mustafa Şekip, askerlik görevinin ardından daha sonraki yıllarda arkadaşlık ilişkisini devam ettirdiği meslektaşı İbrahim Aleaddin Gövsa ile birlikte 1918 tarihinde tekrar İsviçre'ye giderek eksik kalan eğitim süreçlerini tamamlamak istediler.²⁴⁷ Bu iki aydın devlet kanalıyla tekrardan İsviçre'ye giderek eğitimlerini tamamlayıp ülkelerine döndüler.

Mustafa Şekip Jean-Jacques Enstitüsünde pedagoji üzerine eğitim alırken, küçük yaşlarından beri gerek zihni yatkınlığı gerekse ailevi birtakım sorunların onu bu ilim dalına itmesi sonucu içinde gelişen psikoloji ihtiyakına kulak vermişti. Sonuç olarak bu enstitüde sadece pedagoji ve felsefe alanlarına yönelmemiş, buradaki ilk eğitim yılının sonunda kendisini tamamen psikoloji eğitimine vermiş ve eğitim gördüğü enstitüsünün de bağlı olduğu Cenevre Üniversitesi'nden psikoloji üzerine eğitim almış ve bu üniversiteden psikoloji sertifikasını da alarak yurt dışı eğitimini sonlandırmıştı.²⁴⁸

---

²⁴² Lütfiye Koç Günay, "Jean Jacques Rousseau Enstitüsü'nün Psikoloji ve Pedagoji Tarihimizdeki Yeri", **Dört Öge**, 9, 2016, 158-159.

²⁴³ BOA, **MF.MKT.**, 1232/107.

²⁴⁴ BOA, **MF.MKT.**, 1220/61; BOA, **MF.MKT.**, 1232/107.

²⁴⁵ 1 Ağustos 1910 yılında yedek subay yetiştirmek amacıyla kurulan askeri birliktir. Bkz. Mesut Uyar, "İhtiyat Namzedi Olmak", **Çanakkale 1915**, 16, 2013, 22-27.

²⁴⁶ BOA, **MF.MKT.**, 1220/61; BOA, **MF.MKT.**, 1223/44.

²⁴⁷ BOA, **BEO.**, 4594/344504.

²⁴⁸ Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 16-17.

Mustafa Şekip hakkında bahsedilen tüm bu formel eğitim süreci dışında gençlik yıllarından itibaren resim sanatıyla da yakından ilgilenmiştir. Resim sanatına olan ilgisini yurtdışı eğitimi müddetince devam ettirmiş ve yarı profesyonel olarak resim sanatını da icra etmişti.²⁴⁹ Çalışmanın kapsamı ile Mustafa Şekip Tunç'un resim sanatına olan ilgisi birbirinden farklı meseleler olsa da ondaki bu ilgi ve yatkınlık esasen çok yönlü aydın bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Almış olduğu eğitimler, felsefeye olan yatkınlığı ve sanatsal ilgisi Mustafa Şekip Tunç'u Türk fikir dünyası içerisinde üst mevkilere yerleştirmiştir. Özellikle psikoloji ilmine olan iştiağı çalışmanın muhtevası bakımından onu farklı bir yere getirmiştir. Almış olduğu eğitimler neticesinde, henüz modern Türk eğitim sisteminin inşa edildiği yıllarda başta psikoloji olmak üzere felsefe, sosyoloji ve eğitim bilimleri uzmanı olarak bu alanlarda yeni bir eğitim sistemine öncülük eden kadroya yerleşmesine sebep olmuştur.

1.2.2. Mustafa Şekip Tunç'un Akademik Hayatı

Osmanlı Devleti eğitim sisteminde önemli bir yer tutan Dârülfünûn tarihçesine daha önceki bölümlerde değinilmişti. Psikoloji ilmi açısından Dârülfünûn'un önemine tekrardan değinilecek olursa okulun kurulmasına yönelik ilk teşebbüs, 1869 yılından önce bir kez dönemin aydınları tarafından Dârülfünûn adında bir üniversite kurma üzerine şekillenmiş fakat bu teşebbüsten istenilen müspet netice alınamamıştı. 1869 yılına gelindiğinde Dârülfünûn için ikinci bir teşebbüste bulunulmuş ve bu kez okulun işleyişi, dersler, öğretmen kadrosunun atanması gibi birçok konu kanunlara bağlanmış ve bu minvalde bir eğitim programı hazırlanmıştı.²⁵⁰ Bu eğitim programına göre Osmanlı Devleti'nin ilk modern üniversitesi olan Dârülfünûn'da yine ilk olarak günümüz modern psikoloji ilmine mukabil "ilm-i ahval-i nefis" adında bir ders konmuştu.²⁵¹ Bu ders Türk eğitim sistemi içerisinde modern psikoloji ilmine yönelik verilen ilk ders olmuştu. Dârülfünûn'da ders olarak okutulan psikoloji ilmi, bu ilmin Türkiye'deki kurucularından Mustafa Şekip'le değerlendirildiğindeyse onun fahri olarak ilkokul öğretmenliği yaptığı yıllardan üniversite hocalığına geçişi ve bu süreçte Türk bilim tarihi bakımından psikoloji ilmine katkıları akademik bağlamda aktarılacaktır.

²⁴⁹ Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 17.

²⁵⁰ 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumi Nizamnamesi'nin 198 ila 204 sayfalar arasında Dârülfünûn için yer ayrılmış ve işleyiş kanuna bağlanmıştır. Kanunun içerisinde okutulacak dersler de yer almıştır. Detaylı bilgi için Bkz. **Düstur**, II (1. Tertip), Matbaa-i Âmire, 1289, 198.

²⁵¹ İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", 716.

Mustafa Şekip Avrupa'daki eğitimini tamamlayıp yurda döndüğünde vasıflı bir öğretmen olarak meslek hayatına başlangıcı Darümuallimât-ı Âliyye'de (Yüksek Kız Öğretmen Okulu) terbiye ve ruhiyat (pedagoji ve psikoloji) hocası olarak yapmıştır.²⁵² Daha önce bahsedildiği üzere Mustafa Şekip, askerlik görevi nedeniyle Avrupa'daki eğitiminin sekteye uğraması ve savaş sonrası bu eğitimi tamamlamak üzere tekrardan Avrupa'ya gidip dönmesi haricinde 1917 yılında başladığı bu görevine 1919 yılına kadar devam etmiştir. Darümuallimât-ı Âliyye'de muallim olarak görev yaptığı 1918 yılında bu görevine ek olarak Tedrisat-ı Taliye günümüzdeki adıyla Ortaöğretim Dairesi ikinci şube müdürü olarak Maarif Nezareti tarafından atanmıştır.²⁵³ Öğretmenlik görevi haricinde kendisine verilen bu idari görevde yine Mustafa Şekip'in çok yönlü kişiliğe sahip vasıflı bir insan olduğunu gösteren önemli emarelerinden bir tanesidir.

Mustafa Şekip Darümuallimat Âliyye'de bir yandan ruhiyat yani psikoloji derslerini okuturken bir yandan da İstanbul Muallim Mektebi müdürü Satı Bey tarafından kurulan ve Nafi Atuf Kansu'nun idaresinde 1914 yılında yayın hayatına başlayan "Terbiye Mecmuası'nda" yazılar kaleme almıştır. Bu yazılar psikolojik kavramlar, ruhun terbiye edilmesi ve insanın kendisini anlaması gibi konuları ihtiva etmekteydi.²⁵⁴ Yıllardır kendisinde gelişen bilgi birikim bu yazılar üzerinde kendisini göstermiş ve sadece bununla da kalmayarak o dönemin önemli aydın şahsiyetleri tarafından beğenilerek okunup, Dârülfünûn'da görev yapan hocaların ve özellikle de dönemin meşhur aydınlarından Ziya Gökalp'in dikkatini çekmişti.²⁵⁵ Özellikle Ziya Gökalp'in Mustafa Şekip'i fark etmesi önemliydi çünkü o yıllarda eğitim camiasında ağırlığı olan Ziya Gökalp, Mustafa Şekip'teki ilmi iştihakı ve yeteneği görmüş akabinde ona Dârülfünûn'da müderris muavinliği teklifinde bulunmuştu. Kendisine önerilen müderris muavinliği görevi günümüzdeki karşılığıyla doktor öğretim üyesi payesine karşılık gelmekteydi. Dârülfünûn her ne kadar modern usûller esas alınarak kurulmuş olsa da yıllardır süregelen eğitim geleneklerinden izler taşımaktaydı ve bu bakımdan okul içerisinde kullanılan ünvanlar müderris mehazlığı (asistan), müderris muavinliği, muallim ve müderris olarak belirlemişti.²⁵⁶ Sonuç olarak Mustafa Şekip'e

²⁵² Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 34.

²⁵³ "Tedrisat-ı taliye Müdüriyeti", **Tanin**, (17 Eylül 1918); "Milli Eğitim Bakanlığının Kısa Tarihçesi", <https://www.meb.gov.tr/milli-egitim-bakanliginin-kisa-tarihcesi/duyuru/8852> (27.08.2024).

²⁵⁴ Jawad Siddiqi ve Kubatali Topchubaev, "1914 Yılında Yayınlanan "Terbiye Mecmuası" ve Devamı Olarak 1918 Yılında Yayınlanan "Terbiye" Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", **Toplum Bilimleri Dergisi**, 7 (13), 2013, 332.

²⁵⁵ Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 16.

²⁵⁶ "Tedrisat-ı Âliye", **Hak**, (30 Haziran 1912), 29'dan aktaran Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 10 (1), 2008, 11

verilen ünvan ve bu ünvanla ifa edeceği görev artık onun akademik düzeyde bir kimliğe sahip olduğunu göstermekteydi.

Mustafa Şekip Dârülfünûn'da psikoloji dersleri vermeden önce halihazırda Dârülfünûn'da ders olarak psikoloji ilmi mevcuttu. Psikoloji ilminin o yıllarda Dârülfünûn'daki varlığı daha önce bahsedildiği gibi dönemin kavramsal yaklaşım farkından dolayı farklı bir isimle kendisini gösteriyordu. Mustafa Şekip'in Avrupa'da psikoloji ve pedagoji üzerine yoğun bir eğitim alması ardından yurda döndükten sonra öğretmenlik, idarecilik ve nihayetinde öğretim üyeliği yapması bu modernizasyonun anahtarlarından birisi oldu ve Mustafa Şekip'in Dârülfünûn'a öğretim üyesi olarak girmesinden sonra kavramsal ve teorik yaklaşımlar modernize olmaya başladı. Dârülfünûn'daki görevi 1933 yılında yapılan üniversite reformuna kadar, müderris muavinliği, muallimlik ve müderrislik şeklinde devam etmişti. 1919 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk modern üniversitesi olan Dârülfünûn'da başlayan görevi, 1933 yılına kadar bu şekilde devam etti.²⁵⁷

1933 yılı Türk üniversiteleri açısından önemli bir dönüm olmuştu. Bu tarihe kadar süregelen yüksek öğretim geleneği, 1933 yılında Mustafa Şekip'in de eğitim gördüğü Cenevre Üniversitesinde pedagoji profesörü olan Albert Malche, devlet kanalıyla ülkeye davet edilmiş ve kendisinden 1 yıl süreyle İstanbul'da kalarak Dârülfünûn özelinde üniversitelerin modernizasyonu üzerine bir rapor hazırlaması istenmiştir.²⁵⁸ Albert Malche Dârülfünûn'u idari, eğitim ve işleyiş anlamında detaylı bir şekilde incelemiş ve literatürümüze "Malche Raporu" ismiyle geçecek olan raporu eğitim işlerinden sorumlu yetkililere ve diğer yüksek rütbeli idarecilere sunmuştu. Bu rapora göre gelenekçiliği öne süren müderris muavinliği, muallimlik ve müderrislik ünvanları Avrupaî ve modern kavramlar olan asistan, doçent ve profesör ünvanlarıyla değiştirilmişti²⁵⁹ Mustafa Şekip de bu değişimden dolayı profesör ünvanıyla yeni üniversitede yerini almıştı. Kendisi bu değişimden; "1933'te, yani Üniversitenin kurulmasında müderrislik ünvanı Ordinaryüs Profesör ünvanıyla değiştirilmiş ve ben de bu ünvanla yeni kadroya girmişt看im." sözleriyle bahsetmişti.²⁶⁰ Mustafa Şekip, 1919 yılında müderris muavini olarak girdiği Dârülfünûn'da yıllarca psikoloji hocası olarak görevini sürdürmüş ve 1933 yılında Dârülfünûn'un modern

²⁵⁷ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 5; Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 16.

²⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), (1933), **30-18-1-2/34-16-7**; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn", 525.

²⁵⁹ Albert Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, 40-41.

²⁶⁰ Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 16.

bir hüviyete bürünmesi sonucu dönüştüğü İstanbul Üniversitesinde de bu görevini sürdürmeye devam etmiştir.

Dârülfünûn'un 1933 yılında İstanbul Üniversitesi adıyla yeniden kurulması Mustafa Şekip'in akademik hayatı açısından önemlidir. Henüz çıktığı savaşların yaralarını tam saramamış yeni Türk devletinde aynı zamanda gelenek ve modernlik arasındaki gerginlikte sürmekteydi. Dârülfünûn müessesesi de bu gerginlik arasında kalmış ve dönemin yöneticileri tarafından yapılan rejim değişikliğine ve modern yeni düzene geçirilmek istendiğinden 1 Ağustos 1933 yılında İstanbul Üniversitesi adıyla yeniden kurulmuştu.²⁶¹

Yeni üniversite kurulduğunda halihazırda görevde bulunan tüm öğretim kadrosunda iki istisna hariç değişikliğe gidildi. Dârülfünûn kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesi kurulduğunda, ordinaryüs payesi verilerek görevlerine devam eden iki istisna isim Mehmet Fuad Köprülü ve Mustafa Şekip Tunç'tu.²⁶² Önemli Türk aydınlarından olan Mehmet Fuad Köprülü bu çalışmanın kapsamında olmasa da genel olarak her iki münevverin sahip oldukları bilgi birikimleri, üniversite reformu sonrasında da Dârülfünûn yerine açılan İstanbul Üniversitesinde görevlerine devam etmelerini sağlamıştı.

Yeniden yapılandırılan İstanbul Üniversitesi'nde yapılan tasfiyelere detaylı bir şekilde bakılacak olunursa; 1933 yılında yapılan "Üniversite Reformu" sonucu Dârülfünûn' da görev yapan birçok öğretim görevlisinin okuldan uzaklaştırılmasında farklı nedenler vardı. Öncelikle reformun baş aktörü Albert Malche raporunda tasviyelerle alakalı şunları yazmıştı: "Profesör, muallim ve profesör muavinlerinin miktarı bilhassa yüksektir. Prensip olarak hoca miktarının azaltıp kalanlara daha iyi maddî şartlar temin edilmesi icap eylediği aşikârdır."²⁶³ Malche'den nakledilen bu duruma muhalif olarak Dârülfünûn'un son zamanlarında asistan ve tercümanlar da dahil olmak üzere 202 kişiden oluşan öğretim kadrosu, okulun İstanbul Üniversitesi'ne dönüşmesinden sonra 526 kişiye yükseltilmişti.²⁶⁴ Buradan hareketle söylenebilir ki esasen Dârülfünûn'da yapılan tasfiyeler başka sebeplerden de kaynaklanmaktaydı. Malche maddi şartlardan bahsettiği düşüncesine ek olarak Dârülfünûn'u İstanbul Üniversitesine dönüştürürken, yeni öğretim görevlileriyle yeni üniversiteye modern bir bakış oluşturmanın zorluğundan da bahsetmişti.²⁶⁵ Bu durum

²⁶¹ Necip Ali, "Yeni Türk Üniversitesi", **Vakit**, (1 Ağustos 1933).

²⁶² Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, 478; Tükmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 16.

²⁶³ Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, 41.

²⁶⁴ Cemil Bilsel, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, 43.

²⁶⁵ Hosrt Widmann, **Atatürk ve Üniversite Reformu**, çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2000, 83 sayfa 261'den aktaran Nilgün Çelebi, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Mülteci Profesörler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 48 (1), 2003.

yapılan tasfiyelerin esas nedenlerinden olabilirdi. Yapılacak tasfiyelerde mevcuttaki öğretim üyelerinin ilmi yeterlilikleri tespit edilip aynı zamanda yeni yönetim sistemi ve yöneticileri ile olan münasebetlerine de bakılmıştı.²⁶⁶ Böylelikle yeni bir okul ve yeni öğretim kadrosu oluşturmak isteyen devrin yöneticileri Malche'nin raporunda dile getirdiği bu gözlemleri sonucunda Dârülfünûn'u kapatıp yerine İstanbul Üniversitesi'ni açıp eski öğretim görevlilerinden ikisini görevde bırakarak diğer öğretim görevlilerini tasfiye etmişlerdi. Yeni üniversitenin kuruluşu bu bakımdan eskiyi yıkıp yerine yeni bir sistem inşa etmeden ibaretti. Mustafa Şekip'in ilmî görüşleri o dönemin pozitivist ve batıcı bakış açısına çok uygun olmasa da ondaki ilmî yetkinlik, aynı fikirleri paylaşmasa da sükûnetini koruduğu hükümet tarafından yeni üniversite kurulduktan sonra da pozisyonunu koruyarak görevine devam etmesini sağlamıştı.²⁶⁷ Ek olarak Mustafa Şekip'in İsviçre'de psikoloji ve pedagoji alanında ders aldığı zamanlarda Albert Malche'den de ders alıyordu.²⁶⁸ Buradan hareketle denilebilir ki Mustafa Şekip'in meslektaşlarının aksine Dârülfünûn İstanbul Üniversitesine dönüştükten sonra da görevine devam etmesini sağlayan bir başka sebepte Malche ile aralarındaki öğretmen ve öğrenci ilişkisi olabilirdi. Rejim değişikliğinin ardından eğitim alanında planlanan değişiklikler sonucunda Mustafa Şekip yukarıda bahsi geçen farklı sebeplerden dolayı yeni kurulan üniversitede görevine devam etmişti.

Mustafa Şekip ile psikoloji ilmi arasındaki ilişki onun Dârülfünûn'daki görevi ile yakından ilişkilidir. Türk bilim tarihinde ilk kez modern bir çerçevede ortaya çıkan psikoloji, bu çıkışı Dârülfünûn ve sonrasında kurulan İstanbul Üniversitesi içerisinde yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin tamamen sona ermesine az bir süre kala psikoloji ilminin öğretilmesi bakımından ilk akademik girişim 1915 yılında Alman bilim insanı George Anschütz'ün ülkeye psikoloji ilmini öğretmek için gelmesi ve Dârülfünûn Umumi Psikoloji Kürsüsünün kurulması ile meydana gelmişti.²⁶⁹ 1919 yılına kadar yine yurt dışından gelen aydınlarla bu kürsünün ve modern psikoloji ilminin devamına çalışılsa da istenilen başarı elde edilememişti. Mustafa Şekip ise 1919 yılında Dârülfünûn'da göreve getirilerek uzun yıllar boyunca başkanlığını ve öğretim üyeliğini yürüteceği Dârülfünûn Umumi Psikoloji

---

²⁶⁶ Yakup Yıldız, "Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri", **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, 18, 2010, 80.

²⁶⁷ Sibel Arkonaç, "Psikolojinin Türkiye'deki Geçmişi I", 2016, https://www.academia.edu/44752552/Psikolojinin_T%C3%BCrkiyedeki_Ge%C3%A7mi%C5%9Fi_I, (04.09.2024).

²⁶⁸ Günay, "Jean Jacques Rousseau Enstitüsü'nün Psikoloji ve Pedagoji Tarihimizdeki Yeri", 163.

²⁶⁹ Günay, "Jean Jacques Rousseau Enstitüsü'nün Psikoloji ve Pedagoji Tarihimizdeki Yeri", 158.

Kürsüsünde göreve başlatıldı.²⁷⁰ Bu görevde 30 yılı aşkın bir süre hizmet veren Mustafa Şekip, bu uzun üniversite hocalığı yıllarında üretken bir yazar profili çizmişti. Psikoloji ve pedagoji alanında yazdığı birçok kitap hem ortaöğretim hem de yükseköğretim kademelerinde ders kitabı olarak okundu.²⁷¹ Bu kitaplara en iyi örneklerden birisi de Dârülfünûn'da ders kitabı olarak okutulan “Psikolojiye Giriş” adlı kitaptır. Mustafa Şekip, eserleri bakımından sonraki başlıklarda detaylı olarak ele alınacak olsa da bahsi geçen bu eser Dârülfünûn'daki psikoloji ilminin gelişimiyle alakalı olduğundan kısaca eserin muhtevasına bakılması yerinde olacaktır. 1949 yılında yayımlanan bu kitap, kavramsal ve etimolojik tanımların açıklandığı birinci bölüm; bilinç, bilin dışı, akıl, çevre, kişilik, gibi kavramların açıklandığı ikinci bölüm, psikolojinin diğer bazı ilim alanlarıyla olan münasebetinin anlatıldığı üçüncü bölüm ve birtakım psikoloji yöntemlerinin açıklandığı dördüncü bölüm olmak üzere toplam dört bölümden oluşan ve kaynağını Mustafa Şekip'in derste anlattığı konulardan alan önemli bir eserdir.²⁷² Böylelikle Mustafa Şekip'in, psikoloji derslerine yönelik verdiği derslerden oluşan bu eser, psikoloji ilminin Türkiye'nin yeni üniversitesinde yeri olan önemli bir alan olduğunu göstermektedir.

Mustafa Şekip Dârülfünûn'un İstanbul Üniversitesine dönüşmesinden sonra ordinaryüs payesi de alarak profesör ünvanıyla “Umum Psikoloji Kürsüsü'nde” hocalığa ve bu kürsünün idareciliğine devam etti.²⁷³ Mustafa Şekip 1919 yılında başladığı üniversite hocalığına otuz beş yıl aynı müessesede devam etmiş, 70 yaşını aşkın bir yaşta 1953 yılında kanun gereğince yaş haddinden dolayı emekliye ayrılmıştı.²⁷⁴ Sonuç olarak Mustafa Şekip Balkan topraklarında filizlendirdiği öğretmenlik vazifesini ömrü boyunca devam ettirip önemli payeler elde ederek İstanbul Üniversitesinden emekli olana kadar devam ettirmişti.²⁷⁵

---

²⁷⁰ Fred Mckinney, “Türkiye’de Psikoloji”, çev. Erol Güngör- Doğan Cüceloğlu, **Tecrübi Psikoloji Çalışmaları Dergisi**, 3, 1961, 2-3.

²⁷¹ Günay, “Jean Jacques Rousseau Enstitüsü'nün Psikoloji ve Pedagoji Tarihimizdeki Yeri”, 167.

²⁷² Mustafa Şekip Tunç, **Psikolojiye Giriş**, Pulhan Matbaası, İstanbul 1949 sayfa 401'den aktaran Ümit Horozcu, “Darülfünun İlahiyat Fakültesindeki Psikoloji Çalışmaları: Mustafa Şekip Tunç Örneği”, **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 18-19.11.2009.

²⁷³ Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, 43; Hayrani Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 6.

²⁷⁴ Bu kanun özel olarak Mustafa Şekip Tunç için çıkarılan bir kanun olmamakla beraber, “Emekli Sandığı Kanunu” olarak mevzuatta işlerliğine devam etmektedir. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu, **T.C. Resmî Gazete**, 7235, 06.08.1949; İlhan Yaylalı, **Şuurlu Muhafazakârlık: Mustafa Şekip Tunç Düşüncesinde Birey, Toplum ve Siyaset** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 7.

²⁷⁵ Mustafa Şekip Tunç'un İstanbul Üniversitesinde önem arz eden bir akademisyen oluşunun sonucu günümüzde de etkilerini devam ettirmektedir. Bu duruma en güzel örneklerden biriside “Ekler” kısmında “Ek 6” başlığı altında gösterdiğimiz, İstanbul Üniversitesi içerisinde bulunan “Mustafa Şekip Tunç Amfisi'dir”.

1.2.3. Mustafa Şekip'in Aile Hayatı ve Vefatı

Doğumundan itibaren hayatının tüm aşamaları aktarılmaya çalışılan Mustafa Şekip'in hayatı hakkında son olarak değinilmesi gereken önemli konulardan bir tanesi de aile hayatı, evlilikleri ve çocukları olduğu kanaatindeyiz. Aile hayatında yaşamış olduğu aşağıda bahsedilecek konular Mustafa Şekip'in psikoloji ilmine olan ilgi ve alakasının açıklanmasına katkıda bulunacaktır.

Mustafa Şekip ilk evliliğini 1920 senesinde Hatice Mediha Hanım'la yapmıştı.²⁷⁶ Literatürde Hatice Mediha Hanım'la alakalı yeteri kadar malumat bulunmamaktadır. Buna karşın Yakup Yıldız'ın Mustafa Şekip ile alakalı olan çalışmasında ve bazı gazetelerde konuyla ilgili kısmi bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgilere göre Mustafa Şekip'in sadece Hatice Mediha Hanım ile evliliğinden biri erkek biri kız olmak üzere iki çocuğu olmuştur. Bunlardan Şaman adındaki oğlu 1943 yılında yakalandığı verem hastalığı sonucu vefat etmiştir.²⁷⁷ Bu ölüm hadisesi ailenin tüm üyelerini derinden sarsmıştı.²⁷⁸ Oğlunun vefatının ardından ağır psikolojik travmalar yaşayan Hatice Mediha Hanım ise 1952 yılında Mustafa Şekip'ten boşanmıştı. Boşanma sonrasında Mustafa Şekip aynı yıl İstanbul Üniversite'sinden öğrencisi Rânâ Ergüz ile ikinci evliliğini yapmıştı.²⁷⁹ Aralarında ciddi bir yaş farkı bulunmasına ve o dönemde bu evliliğe olumsuz bir gözle bakılmasına rağmen her ikisinin kafa yapısı birbirine oldukça yakındı.²⁸⁰ Bu yakınlık kendini aile hayatında da göstermiş ve eşi Rânâ Ergüz'ün belirttiği üzere; ev ortamında da hemen her türden felsefi, dinî ve içtimaî konu, düşünme ve ilmi anlamda tartışma amaçlı konular masaya yatırılmıştı.²⁸¹ Çocukluğuna benzer şekilde, yetişkinlik dönemindeki aile hayatı da olumlu ve olumsuz taraflarıyla Mustafa Şekip'in düşünce hayatının gelişmesinde etkili olmuştur.

İyi bir ilim insanı, okuyucu, düşünür, ressam, şair, muharrir olan çalışmaya konu olan Mustafa Şekip'in, evlat, eş ve baba olarak yaşadığı özel hayatı, kalp yetmezliği sonucunda 17 Ocak 1958 yılında İstanbul'da son bulmuş ve cenazesi İstanbul Zincirlikuyu Asrî Mezarlığına defnedilmiştir.²⁸² Yaklaşık seksen sene süren ömrü eğitim ve öğretim içerisinde

---

²⁷⁶ Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 11-12.

²⁷⁷ Sumru Tunç, vd. "Şekip Tunç Ailesinin Teşekkürü", **Cumhuriyet**, (19 Temmuz 1943); Yakup Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 12.

²⁷⁸ Mustafa Şekip'in oğlu Şaman Tunç için öğretmenlik yapan ve Tunç ailesinin dostu Necip Fazıl Kısakürek'in yazdığı "Ninni" adlı şiir "Ekler" kısmında Ek 7 başlığı altında gösterilmiştir.

²⁷⁹ Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 12.

²⁸⁰ Olcayto, "Mustafa Şekip Tunç'u Eşinin Ağzından Dinleyiniz", **Hafta**, 43, 1959, 8.

²⁸¹ Olcayto, "Mustafa Şekip Tunç'u Eşinin Ağzından Dinleyiniz", 8.

²⁸² İBB Atatürk Kitaplığı, **Mustafa Şekip Tunç'un Biyografi Fişi**, Bel.Mtf.57414.

geçmiş hem öğrenci hem de öğretmen olarak önemli vazifeler ifa etmişti. Çocukluğundan itibaren aile ortamında başlayan eğitimi, kaymakamlık görevine başladıktan sonra daha yüksek bir dereceye çıkmıştı. Yurt içinde ve yurt dışında seçkin eğitim kurumlarında eğitimine devam ederek ölümüne kadar sürekli bir ilmî terakki göstermiştir. Öğrenme sevgisinin yanı sıra asıl olarak öğretme noktasında uzmanlaşmış önce Osmanlı Devleti'nin sonrasında ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yüksek öğretim kurumu olan Dârülfünûn'da eğitimci görevini ifa etmiştir. Dârülfünûn'da kendisinin de bahsettiği şekilde çok sevdiği psikoloji ilmine yönelik çalışma alanı bulmuş ve Türk bilim tarihine psikoloji ilmini modern manada girmesine ve kuramsal bir zemine oturtulmasına vesile olmuştur.²⁸³

2. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN MODERN PSİKOLOJİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Modern psikoloji müstakil bir bilim dalı olarak 19. yüzyıldan itibaren kabul görmeye başlamıştı. Yine aynı yüzyıl içerisinde batıdaki ilmî ve içtimaî gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti'nde de psikoloji ilmi kendine bir gelişim sahası bulmuştu. Özellikle Tanzimat Dönemi ve sonrasında modern psikolojiye yönelik ilk çalışmalar belirli aydın şahsiyetlerin çalışmaları üzerinde şekillenmeye başlamıştı. Bu yıllarda Giritli Sırrı Paşa, İzmirli İbrahim Hakkı, Yusuf Kemal, Hoca Tahsin Efendi ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi şahsiyetler teorik olarak Türkiye'de psikoloji ilminin gelişiminde öncü kişiler olmuştur. Fikrî olarak önemli gelişmelerin yaşandığı 19 ve 20. yüzyıl Osmanlı'sında ülkede eğitim sisteminin batıya açılması ve bu minvalde yurt dışına öğrenci gönderilerek farklı alanlarda uzman niteliğine sahip vasıflı insanların yetiştirilmesi ve ardından yetişmiş bu uzman kadronun ülkeye dönerek kendi alanlarında birer öncü olmaları hedeflenmişti. Mustafa Şekip'in almış olduğu radikal kararın ardından kariyerini idareci olarak değil eğitimci bir görevle meslek hayatını devam ettirme kararı, onun yurt dışına çıkarak yoğun ilgi beslediği psikoloji alanında uzmanlaşmasına vesile olmuştu.

Mustafa Şekip'in akademik eğitim hayatının ele alındığı başlıkta bahsedildiği üzere, kendisi çocukluktan itibaren getirdiği bir iştihak ile psikoloji ilmine yoğun bir iştihak duymaktaydı. Bunun nedeni ise hem çocukluğunda sahip olduğu içine kapanık karakteri hem de anne ve babası arasında yaşanan çatışmaların vermiş olduğu gerginlik olmuştu. Mülkiye'deki eğitimin tamamladıktan sonra idari bir görevle Balkanlara gönderilmiş ve burada sürdürdüğü idari görevinden aldığı radikal kararlar ayrılmıştı. Ardından bireysel

---

²⁸³ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 5.

eğitimine yönelişi ve Avrupa'nın önemli üniversitelerinde almış olduğu eğitim sonucunda hayatının geri kalanını psikoloji ilmine adanmıştı. Kosova'da kaymakamlık görevini ifa ettiği yıllarda ülkesinde ve Avrupa'da psikoloji ve terbiye üzerine çıkarılan dergileri büyük bir merak ve ilgiyle takip etmiş bu dergilerde psikoloji terbiye üzerine yazıları olan kişilerle çeşitli ilmi münasebetler kurmuştu.²⁸⁴ Mustafa şekip böylelikle psikoloji alanına idari memurluk yaptığı yıllardan itibaren yönelmeye başlamıştı. Onun İsviçre'de psikoloji eğitimi aldığı yıllar ise bu bilim dalının felsefeden henüz kopup müstakil bir bilim olarak ele alındığı yıllara tekabül ediyordu. Mustafa şekip, İsviçre'de modern psikoloji üzerine eğitim almaya başlamadan yaklaşık elli sene önce Wilhelm Wundt ve Sigmund Freud gibi öncü isimler Avrupa'nın farklı merkezlerinde deneysel ve teorik psikoloji çalışmalarına başlamıştı. Avrupa'da modern psikoloji çalışmalarının başladığı yılları ve Mustafa şekip'in psikoloji eğitimi almak üzere Avrupa'ya gidiş zamanı mukayese edildiğinde denilebilir ki Mustafa şekip henüz modern psikoloji tarihinin başlangıcında bu ilmin zümresine katılan öncü isimlerden olmuştu. Bu durum Mustafa şekip'in modern psikoloji ilminin hangi aşamasında ve neresinde olduğunu gösteren önemli noktalardan birisidir.

Mustafa şekip yaşamında önemli olaylara, tanıklık edip bir devletin yıkılıp yerine bir başka devletin kuruluşuna şahitlik etmişti. Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması dönemin fikrî yaşantısını da etkilemişti. Deyim yerindeyse yıkılan ve kurulan sadece devletler olmamış aynı zamanda fikir dünyaları da yıkılıp tekrar kurulmuştu. Bu bakımdan Mustafa şekip'in psikoloji ilmine olan bakışını değerlendirmek için tarihsel süreçte Anadolu topraklarında egemen olan fikir akımlarını ele almak psikoloji ilminin Türkiye'deki muhitini oluşturan temelleri anlamak açısından yerinde olacaktır.

Mustafa şekip, Osmanlı Devleti açısından önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat Devri'nden sonra dünyaya gelmişti. Tanzimat Fermanı Türk düşünce hayatında batılılaşmanın kapısını araladığından önem arz ediyordu.²⁸⁵ Bu düşünceler ışığında bir çıkarım yapılacak olursa, Tanzimat içtimaî ve fikir hayatında Batıya yönelmeyi ve modern düşünmeyi esas alan bir dönem olduğu için Mustafa şekip'in tarih sahnesine çıktığı zaman halen bu düşünceler toplum hayatında yerini koruyordu. Döneme ait bir başka önemli olay ise Tanzimat Dönemi'nin bitişi ile başlayan 1876 yılındaki I. Meşrutiyet'in ilanıdır.²⁸⁶ Meşrutiyet ilk olarak 1876 yılında Kanun-i Esasi'ni ilanıyla başlamış II. Abdülhamid

²⁸⁴ Yıldız, **Mustafa şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 26.

²⁸⁵ K.T, "Tanzimat ve Ona Ait Bir Eser", **Ulus**, (23.01.1941).

²⁸⁶ M. şükrü Hanoğlu, "Meşrutiyet", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 388.

tarafından 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ın lağvedilmesine kadar devam etmiştir. 30 sene sonra 1908 yılında tekrardan ilan edilmiştir.²⁸⁷ Bu iki tarih arasında fikrî açıdan bazı önemli gruplar oluşmuştu. Bu gruplar arasında Mustafa Şekip'in de içine doğduğu fikir dünyasına yön veren dönemin baskıcı yönetimine karşı çıkan akım "Jön Türkler" olmuştu.²⁸⁸ Jön Türkler hareketi, ırka, dine, dile bakmaksızın umum Osmanlı Devleti'nin yükselmesi ve geleceği için çalışan mevcut rejime karşı muhalif fikirleri yayan batıcı düşünce sistemine sahip bir oluşumdur.²⁸⁹ Jön Türkler'in üzerinde ittifak ettiği bu düşünceler, hareketin kendisini geliştirip farklı yeni oluşumların kurulmasına zemin hazırlamıştı. Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti tarihindeki en büyük gelişmelerden olan 1908 yılındaki II. Meşrutiyet'in ilanına da yine Jön Türk gruplarının içinden çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti sebep olmuştu.²⁹⁰ İttihat ve Terakki oluşumu ya da o zamanki adıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911-1912 yılları arasında üyeleri tarafından yapılan düzenlemelerden sonra kurulup faaliyetine başlamış siyasi, sosyal ve toplumsal boyutları olan bir oluşumdur.²⁹¹ Bu çalışma açısından önemi ise Tanzimat ve Jön Türk düşüncelerinden sonra İttihat ve Terakki düşüncesinin de toplum hayatının birçok yönüne yön vermiş bir düşünce olmasından ileri gelir. II. Abdülhamid dönemindeki baskıcı yönetim geride bırakılmış, göreceli demokratik yeni bir rejim benimsenmiş, Avrupa'dan modern ve batıcı düşünce sistemi ülkeye giriş yapmaya başlamıştı. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet yıllarına kadar geçen sürede bu türden modern ve batı kaynaklı düşünceler hâkim olmuştu.

Mustafa Şekip'in devlet kademesinde göreve başladığı ve ardından kariyer değişikliğine giderek yurt dışında aldığı eğitimlerden sonra öğretmenlik görevine başlaması ve akabinde Dârülfünûn'da üniversitesi hocası olarak görev yapması II. Meşrutiyet yıllarında olan hadiselerdi. Bu bağlamda Mustafa Şekip de zamanının ona sunduğu imkanlar sayesinde kişisel gelişimini sağlamıştı. II. Meşrutiyet ortamındaki batı yönelimine bağlı kalarak psikoloji eğitimini Avrupa'da aldı. Aldığı bu modern psikoloji eğitimi de ona Türk bilim tarihinde bir ilk olma özelliğini sağlamıştı. Bu durum özelinde Mustafa Şekip'ten önce Osmanlı Devleti'nde modern psikoloji bağlamında değerlendirilen Hoca Tahsin ve Yusuf Kemal Bey gibi isimler her ne kadar modern psikoloji alanında çalışmalar yapmış olsalar da Mustafa Şekip Tunç'u bu isimlerden ayıran özelliği onun yurt dışına çıkarak psikoloji

---

²⁸⁷ Hanioglu, "Meşrutiyet", 388-393.

²⁸⁸ Fazlı Necip, **Külhâni Edipler**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930, 3.

²⁸⁹ Enver Bolayır, **Talât Paşa'nın Hatıraları**, Güven Matbaası, İstanbul 1946, 14-15.

²⁹⁰ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", **DİA**, XXIII, İstanbul 2001, 476.

²⁹¹ Bolayır, **Talât Paşa'nın Hatıraları**, 37.

alanında eğitim almış ve ülkeye döndükten sonra modern çerçevede bu eğitimi vermiş ilk Osmanlı aydını olmasından ileri geliyordu. Her ne kadar bu zaman aralığında İbrahim Alaaddin Gövsa, Melek Said Hanım ve Seyit Bilal Efendi adlı öğrenciler de İsviçre'ye psikoloji eğitimi için gönderilmişse de bunlar Mustafa Şekip'ten sonra psikoloji eğitimi almışlardı.²⁹²

Mustafa Şekip'in ilmi ve içtimaî hayatı modern psikoloji ilmi açısından incelendiğinde Mustafa Şekip Tunç'un kendi döneminin popüler akımlarından olan "baticılık" akımına tam manasıyla bağlı olmadığı görülmektedir. Bu durum esasen onun psikoloji ilmine olan yönelimini ve bu alanda yapmış olduğu çalışmalarını da etkilemiştir. Öyle ki modern psikolojinin sac ayaklarından olan pozitivizmi ve bilimsel bilginin üstünlüğünü tam manasıyla kabul etmemiş, gelenek ve yenilikten gelen her iki düşünceyi de mecz ederek medeniyete ulaştıran ilmi yaklaşımların daha çok manevi değerler üzerinden şekillenmesini savunmuştur.²⁹³ Yenilik ve gelenek üzerine olan bu görüşleriyle beraber kendisi 1918 yılında Tedrisat-ı Taliye müdürlüğü görevini sürdürürken dönemin eğitim sistemine yönelik hazırladığı tasarısında, eğitim sistemindeki eksikliğin öğrenim yıllarının fazlalığına ve okul sayılarının azlığına bağlı olmayıp bu eksikliğin, öğrencilerin gelişimleri açısından uygun bir müfredat ve yaşa bağlı bir planlama dahilinde giderilebileceğini söylemişti.²⁹⁴ Burada bahsi geçen yaşa bağlı bir eğitim müfredatı planlama hususunda dile getirdiği tasarımı kendi ifadesiyle "nema-i ruhi" (gelişim psikolojisi) bağlamında açıklamıştı.²⁹⁵ Mustafa Şekip'in eğitim planlaması üzerine yaptığı bu tasarı, onun psikoloji ve pedagoji alanlarında sahip olduğu ilmî yetkinliğin bir sonucu olarak ülkenin eğitim sistemi üzerine yaptığı çalışmalarında, psikoloji ilmi ile yakından alakalı olduğu görülmektedir.

Psikoloji ilmi ile henüz genç yaşlarındayken tanışmasının ardından bu alan üzerine aldığı eğitimler ve yapmış olduğu çalışmalar sonucu, yarım asırdan fazla süren eğitim hayatı Mustafa Şekip'i önemli bir psikolog eğitimci haline getirmişti. Çocukluğundan itibaren kendisinden var olan ilmî istidat psikoloji ilmi üzerinden neşet etmiş ve ölümüne dek bu yol üzere devam etmiştir.

---

²⁹² İ. Kaya, **Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) Prosopografik Bir Çalışma Örneği**, 332-634.

²⁹³ Altıntaş, **Mustafa Şekip Tunç**, 34.

²⁹⁴ Mustafa Şekip Tunç, "İlk ve Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı Layihası Hakkında", **Maarif Hakkında Layihalar**, Niyazi Altunya (Haz.), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2024, 77-78.

²⁹⁵ Tunç, "İlk ve Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı Layihası Hakkında", 78.

Mustafa Şekip'teki mizaçtan gelen ilmî istidat haricinde onda var olan düşünce biçimi, onun fikir dünyasını fazlasıyla etkileyen Henri Bergson ve Bergsonculuk kavramlarıyla açıklanabilir. Bergsonculuk o dönemde Türk düşüncesinde tamamen kabul görmeyen bir düşünce akımıydı. Bu durum Bergsonculuğun, bilimde ve insanda soyut ve bilim dışı kavramları içeren muhtevasından kaynaklanıyordu. Bu ve benzer sebeplerle modern psikoloji tarihi üzerinde Mustafa Şekip'i tanıırken onun ilmî hayatını Henri Bergson ve Bergsonculuk ekseninde de değerlendirmek, psikoloji ilminin Türkiye'deki gelişimini Mustafa Şekip bağlamında değerlendirirken önemli noktalardan birisi olacaktır.

2.1. HENRİ BERGSON VE MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ

Mustafa Şekip ve Türkiye'de modern psikoloji tarihini araştırırken, onun fikrî açıdan oldukça etkilendiği ve kendi adıyla bir fikir akımı oluşturmuş ünlü Fransız düşünür Henri Bergson'la aralarındaki fikirsellik ilişkisine değinmek önem arz etmektedir. Mustafa Şekip Anadolu topraklarında yeni bir alan olan psikoloji ilminin temellerini atarken sahip olduğu fikrî bakış açısını ve bu bakış açısının temelinde olan başka bir fikir insanını bilmek bu çalışmanın mahiyetini derinleştirip Mustafa Şekip'in psikoloji ilmine yönelik yaklaşımının anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Henri- Louis Bergson Mustafa Şekip Tunç'la hemen hemen aynı zamanlarda yaşamış olmakla beraber ondan yaklaşık çeyrek asır önce 1859 yılında Fransa'da dünyaya gelmiş ve doğduğu şehir olan Paris'te ilk eğitimini aldıktan sonra yine bu şehirde öğretmen yetiştirmek amacıyla faaliyet gösteren Condorcet Lisesi'nde eğitim aldıktan sonra öğretmenlik görevine başlamıştı.²⁹⁶ Kendisinin felsefi görüşleri 1900'lü yıllarda baskın bir görüş olarak içlerinde Mustafa Şekip'in de bulunduğu birçok mütefekkeri etkilemiştir. Bergson'un fikirlerinin Türk düşünce hayatına girmesi ise I. Dünya Savaşı'nın bitimine yakın olmuş ve bazı yazıları dönemin fikir sanat dergilerinden olan Dergâh dergisinde tercüme olarak yayımlanmıştır.²⁹⁷

Mustafa Şekip, zaman içerisinde fikrî açıdan dönemin meşhur batılı felsefecilerinden olan Hermann Ebbinghaus ve Théodul Ribot gibi düşünürleri yakından takip etse de nihayetinde Bergson ve Bergsonculuk ile kendi fikir dünyasını şekillendirmeye başlayan ana unsurlardan olmuştu. Mustafa Şekip'in içinde var olan sanatkâr eğilim, özellikle Bergson ve

²⁹⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türkiyede Bergsonizm", *Cumhuriyet*, (13 İkincikanun 1941); Ömer Yıldırım, "Henri Bergson", 2019, <https://www.felsefe.gen.tr/henri-bergson-kimdir/> (25. 08. 2024).

²⁹⁷ Mustafa Şekip Tunç, "Bergsonun Ölümü", *Cumhuriyet*, (8 İkincikanun 1941).

Ribot²⁹⁸ gibi sanatçı kimliğine sahip olan mütefekkirlerle karşı yoğun ilgi beslemesinin ana sebeplerindendi.²⁹⁹ Bergson'a duyduğu yakınlıkla alakalı olarak Mustafa Şekip, hayatını anlattığı jübile programında, kendisini ve Bergson'u ortak noktada buluşturan sanat kavramıyla alakalı şunları söylemişti: "Bergson'a olan bağlılığım da onun her feylesoftan daha çok sanatkâr bir üslûp ve şahsiyete sahip olmasındandır."³⁰⁰ Bahsi geçen diğer felsefecilerin haricinde Mustafa Şekip'in Bergson'a duyduğu yakınlık her ikisini ortak noktada buluşturan noktalardan birisinin, sanata olan yatkınlıkları olmasından ileri gelmekteydi.

Bergson'daki metafizik temelli ve nedenselliği önemsemeyen sezgici yaklaşım ise Mustafa Şekip'i fikrî açıdan ona yakınlaştıran ikinci bir sebep olmuştu.³⁰¹ Bergson'un fikrî görüşü, çağdaşı olan diğer fikir insanlarına göre daha soyut temellere dayanır. Bergson'un düşünceleri Mustafa Şekip'i yakından ilgilendirmesi bakımından psikoloji ve sosyoloji ilimlerini kullanmadan önce düşünce sistemini ilahi temellere dayandırarak yaratıcı figürünü ileri sürer.³⁰² Bu yaratıcı düşüncesi de onu metafizik alanına iterek hayatın ve insanın var olmasının bilinçdışı faktörlerle bir süreç içerisinde sürekli olarak olgunlaştığını savunmuş ve çağdaşlarından farklı olarak salt bilgi gücünü kabul etmeyip bilinçten uzak olarak sezgi yoluyla; yaradılışı, yaradılışın olgunlaşmasını ve varlığı kavrama yönündeki tutumu, onu felsefe alanında kendi adıyla anılacak yeni bir yolun kurucusu yapmıştı.³⁰³ Bunun haricinde Bergson, tüm bilim dallarında görünenin ardında bir görünmeyen olması düşüncesini öne sürerek bilimsel veya fikirsel çalışmalarda yöntemin nedensel ve maddesel kavramların ardında sezgi ile kavranacak bir durum olduğunu savunuyordu.³⁰⁴ Mustafa Şekip ise Bergson'a benzer olarak kendi çağında fazlasıyla taraftar bulan insanın ve insana ait ruhsal süreçlerin programlanmış bir makine gibi çalıştığını düşünen pozitivist görüşe oldukça uzaktır. Bergson'dan fikirsel olarak etkilendiği için yaradılışın tekdüze bir olay olmadığını ve insan kontrolünün haricinde bilinçdışı süreçlerle gelişim sağladığını savunuyordu.³⁰⁵

²⁹⁸ Mustafa Şekip'in fikir hayatını etkilemiş, 1839-1916 yılları arasında yaşamış Fransız psikologdur. Detaylı bilgi için Bkz. Müge Ersoy, "Théodule Ribot'un Muğlak Pozitivizmi: Bilimsel Fransız Psikolojisinin Oluşumundaki Felsefik ve Epistemolojik Stratejiler", **Türk Psikoloji Bülteni**, 39, 2006, 21.

²⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, "Artist Mustafa Şekip", **Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, 32-36.

³⁰⁰ Türkmen, "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", 17.

³⁰¹ Kazım İsmail Gürkan, "Şekip Tunç'un Türk Felsefesindeki Rolü", **Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, 37-40.

³⁰² Tunç, "Bergsonun Ölümü", 3

³⁰³ "Henri Bergson", **Bugün**, (12 İkincikanun 1941).

³⁰⁴ Hatemi Semih, "Kitap ve Yazı Tahlilleri (La Psychologie Bergsonienne)", **Yeni Adam**, 4, 1934, 5.

³⁰⁵ Gürkan, "Şekip Tunç'un Türk Felsefesindeki Rolü", 38.

Daha önce bahsedildiği üzere Mustafa Şekip, ilgi alanlarının bu minvalde olmasından dolayı dönemindeki felsefe ve psikoloji düşüncelerini yakından takip etmiş, iki uçtan birisi olup salt bir nedenselliği ve yalnızca görünen şeyleri savunan freudyen³⁰⁶ düşünceye karşı durmamış ancak Bergsoncu fikirlerin sunduğu sezgisel metafizik yaklaşımlara daha yoğun bir bağlılığı olmuştur.³⁰⁷

Mustafa Şekip'in muharrir yanı düşünülürken yukarıda birçok kez bahsedilen psikoloji ve Bergsonculuk noktasında ilk olma durumu onun Bergson üzerine yaptığı tercüme ve telif eserleriyle de yakından ilişkilidir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Mustafa Şekip'in telif ve tercüme eserlerinden bahsedilecek olsa da burada Bergsonculuk bağlamında bir parantez açmak gerekmektedir. Telif ettiği eserlerin birçoğunda Bergsoncu etki görülürken Fransızca'yı iyi bilmesi ve Bergson'un da Fransız olması neticesinde Mustafa Şekip'in Bergson'un eserlerine yönelik yaptığı çeviriler Bergson'u anlayıp onu Türk düşüncesi içerisine sokmasında etkili oldu. Bu bakımdan Bergson'un 20. yüzyıl başlarında vermiş olduğu eserlerden "Bergson ve Kudret-i Ruhîyeye Dair Birkaç Konferansı", "Yaratıcı Tekâmül", Gülme ve Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri", adlı eserleri Mustafa Şekip tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁰⁸ Tercüme edilen bu eserler, Bergsonculuğun hem Mustafa Şekip'in kendi dünyasında hem ülke içerisinde yerleşmesine katkı sağlamıştır.

Henri Bergson kendine has düşünce yapısıyla, Mustafa Şekip'in fikir dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Mustafa Şekip'in modern psikolojiye olan katkıları düşünülürken, onun Bergsonculuğa olan ilgisi, psikoloji ilminin Türk düşüncesinde yerleşmesini de etkilemiştir. Özellikle 1933 yılından sonra Mustafa Şekip'in İstanbul Üniversitesinde Psikoloji üzerine ders veren ender hocalardan olduğu düşünülürken Bergson başta olmak üzere batı felsefesinden sentezlediği fikir dünyası, Mustafa Şekip'in uzman olduğu psikoloji ilmine olan yaklaşımını da yönlendirmiş ve O'nu üniversite hocalığı yaptığı yıllarda döneminin fikir dünyasını etkileyen önemli münevverlerden birisi yapmıştır.

---

³⁰⁶ 19. yüzyılda yaşamış Sigmund Freud'un kurmuş olduğu bilindik bir diğer ismi olan "Psikanalitik Kuram" çerçevesinde gelişen bir düşünce. Bkz. Banu Yazgan İnanç ve Eşef Ercüment Yerlikaya, **Kişilik Kuramları**, 11-39.

³⁰⁷ Ülken, "Artist Mustafa Şekip", 3.

³⁰⁸ Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 86.

3. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN İLMÎ ÇEVRESİ

19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan ilmî ilerleme ve değişime paralel olarak Osmanlı Devleti topraklarında önemli ilmi gelişmeler görülüyordu. Mustafa Şekip'in Dârülfünûn'da hocalık yaptığı yıllar bu ilmî gelişmelerin ışığında ülkedeki ortak düşünce dünyasının kendini gösterdiği yıllardı. Avrupa'da psikoloji üzerine eğitim almış ve birçok Avrupalı filozofun düşüncelerini tahlil etmiş birisi olarak kendisi de bu gelişmelere ayak uydurmuştu. Psikoloji ilmi 19. yüzyıldaki başlangıcının ardından belirli bir seviyeye kadar ulaşmış ve artık 20. yüzyılın başlarında psikoloji ilmi farklı dallara kendi içerisinde ayrılmaya başlamıştı. Bu yıllarda genel psikoloji altında teorik (marazî) ve deneysel (tecrübî) olmak üzere iki farklı alan bulunuyordu.³⁰⁹ Mustafa Şekip bu ayrımın daha çok marazi yani teorik tarafında olup uygulamalı alandan da yararlanarak, Dârülfünûn'da psikoloji hocalığı yapıyordu. Psikoloji ilmine dair bildiklerini öğrencilerine aktarırken daha çok modern ve somut esaslar üzerinden ilerliyor fakat ne geleneksel psikoloji ilminde olduğu gibi tamamen metafiziksel çerçeveden ne de bilimsel gerçekliğin odak nokta olduğu modern psikolojiden besleniyordu. Deneysel ve teorik bilgileri harmanlayıp, gelenekten tamamen kopmadan modern usûllerle öğrencilerine psikoloji dersleri veriyordu.

Mustafa Şekip psikoloji ilmi üzerine sahip olduğu felsefî açıdan Bergson'a teknik bilgi olarak modern psikolojinin kurucularından olan meşhur bilim insanlarından Sigmund Freud'a ³¹⁰dayanıyordu.³¹¹ Bu manada Mustafa Şekip'in Bergsoncu tarafı metafiziği ve ruhsal boyutları kabul ederken, Freudcu tarafı ise tüm soyut kavramlardan uzak rasyonel düşünceleri benimsemişti.³¹² Mustafa Şekip birçok batılı fikir ve bilim insanının düşünceleri okuyup tahlil edip uygulasa da konu itibarıyla onun Bergson ve Freud'a duyduğu ilgi batıdaki psikoloji ilmine ve aynı zamanda psikoloji ilminin kendi düşünce dünyasındaki yerini göstermektedir. Bilgi ve sezgi durumları bakımından birbirine zıt olan bu iki ilim insanının görüşleri o dönemin ilmî çevresini de etkilemişti. Bir yanda gelenekten tamamen kopamayan aydınların düşünceleri varken bir yanda da salt bilginin gücüne inanan aydınlar vardı. Mustafa Şekip'in ilmî çevresi bu iki farklı düşünce sitemini savunan insanlardan

---

³⁰⁹Fahrettin Kerim Gökay, Prof. M. Şekip ve Marazi Ruhیات, **Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Evkaf Matbaası, İstanbul 1944, 104; Mckinney, "Türkiye'de Psikoloji", **Tecrübi Psikoloji Çalışmaları Dergisi**, 2-3.

³¹⁰ 19. yüzyılda yaşamış modern psikolojinin kurucularından aynı zamanda psikolojinin alt dallarından birisi olup daha çok bilinç dışı süreçlerle ilgilenen "Psikanalitik" görüşün kurucusu Avusturyalı bir psikiyatrdır. Detaylı bilgi için Bkz. Sigmund Freud, **Psikanaliz Üzerine**, çev. A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul 1994,7.

³¹¹ Gökay, "Prof. M. Şekip ve Marazi Ruhیات", 14-15.

³¹² Gökay, "Prof. M. Şekip ve Marazi Ruhیات", 14-15.

oluşmaktaydı. Burada Özellikle Freud ve Bergson bağlamında konunun izah edilmeye çalışılmasının sebebi her iki ismin Mustafa Şekip ile taşıdığı ortak noktanın psikoloji ilmi olmasıdır. Diğer taraftan yeni kurulmuş olan Türkiye'deki fikirsellik farklılıklar Doğu ve Batı düşüncesi altında toplanmaktaydı. Bu farklılıklar bakımından Mustafa Şekip'in ilmi çevresini incelemek ve dönemin ilim dünyasını bazı şahsiyetler üzerinden aktarmak yerinde olacaktır.

Ülke içerisinde dönemin birçok aydını ile yakınlığı bulunan Mustafa Şekip'in yaşadığı dönemde bakılacak ilk isimlerden birisi özellikle sosyoloji alanının duayen isimlerinden olan Ziya Gökalp'ti. Ziya Gökalp'in "fert yok, cemiyet var; hak yok, vazife var" sözleriyle belirlediği bakış açısını kabul ediyor ve Mustafa Şekip ise Gökalp'in bu fert anlayışının insanın yaratıcılığını, bireysel varlığına özgü hür fiillerini ihmal ettiğini savunuyordu ve bu ihmal edilmiş olan kısmıyla insanı ele alması gerekliliğini savunuyordu.³¹³ Ziya Gökalp'in haricinde bir başka sosyolog olan ve günümüzde dahi çalışmalarıyla, eserleriyle ve fikirleriyle adından bahsedilen bir isim olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da Mustafa Şekip'in ilmi çevresinde olan aydınlardan birisi olup birlikte sosyoloji alanında bazı çalışmalar yapmışlardı.³¹⁴ Mustafa Şekip'in çevresindeki isimlerden bir başkası da yine düşünce ve fikirleriyle günümüz Türk düşüncesinde de yeri olan Hilmi Ziya Ülken'dir. Ülken, belirli bir süre Mustafa Şekip'le Dârülfünûn'da öğretim üyesi olarak görev yapmış, birlikte yurt içi ve yurt dışı birtakım bilimsel faaliyetlerde bulunmuş ve aynı zamanda Mustafa Şekip'le ortak düşünceleri paylaşmış Türk aydınıdır.³¹⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken ile Mustafa Şekip'i ortak noktada birleştiren unsurlarından birisi İstanbul Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olmalarıydı ve aynı zamanda bu üç ismi ortak düşüncelerde birleştiren bir diğer unsur ise sosyoloji ve felsefe alanlarında cumhuriyet sonrası dönemde öncü isimler olmalarıydı.³¹⁶ Genel olarak Mustafa Şekip'in fikir dünyası çağdaşı olan yerli ve yabancı aydınlardan besleniyordu. Ancak Mustafa Şekip, bu fikir adamlarıyla her konuda uyuşmuyordu.

---

³¹³ Levent Bayraktar, "Türkiye'de Felsefe ve Sosyoloji Alanında Çığır Açan Bir İsim: Mustafa Şekip Tunç", **Türk Yurdu**, 31 (281), 2011, 188-192; Ayşegül Altınova Şahin, "Mustafa Şekip (Tunç) ve Mustafa Satı Bey Arasında "Zekâ" Üzerine Bir Tartışma", **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, 9, 2017, 112.

³¹⁴ BCA, (1939), 30-18-1-2/ 87-71-10.

³¹⁵ BCA, (1937), 30-18-1-2/77-69-13; Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, 878; Ülken, "Arstist Mustafa Şekip", 33.

³¹⁶ Mustafa E. Erkal, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu", **DİA**, XIII, İstanbul 1996, 28-30; Eyyüp Sanay, "Hilmi Ziya Ülken", **DİA**, XLII, İstanbul 2012, 291-293; Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, 878.

Mustafa Şekip'in entelektüel çevresi onun gerek fikir hayatının oluşmasında gerek psikoloji ilmine bakış açısında etkili olmuştur. Aynı dönemde yaşadığı Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Peyami Safa, Ziya Gökalp ve Mümtaz Turhan gibi aydın kişiler onun hem yakın arkadaşları olmuş hem de fikir dünyalarında birbirlerinin etkileri altında kalmışlardır.

3.1. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ'UN YAŞADIĞI ZAMANLARDA PSİKOLOJİ İLMİNİN YERLİ MUHİTİ

Psikoloji ilmi Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyıldan sonra giriş yapmış ve ilgi çeken bir alan olmuştur. Bu sebeple de üzerine birçok münevverin ve akademisyenin çalışmalar yaptığı bir alandır. Tezin sac ayaklarından olan psikoloji ilmini, Mustafa Şekip bağlamında değerlendirirken aynı dönemde yaşamış ve psikoloji alanında çalışmış ilim insanlarına yer verip bu ilim insanlarının Mustafa Şekip ile olan ilişkilerine değinmek Türk bilim tarihindeki psikoloji muhitinin anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Psikoloji ilminin 20. yüzyıldaki ilk temsilcilerinden birisi Ali Haydar Taner'dir.³¹⁷ Ali Haydar, Mustafa Şekip ile aynı dönemlerde yaşamış bir psikologdur ve Mustafa Şekip ile aralarında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Almanya Jena Üniversitesi'nde psikoloji üzerine eğitim almış ve ülkeye döndükten sonra Balkanlar'da çeşitli okullarda görev almış ardından Balıkesir Sultânisi'nde bir süre Almaca öğretmenliği akabinde Darülmualimat-ı Aliye ve Dârülfünûn'da ruhiyat yani psikoloji hocalığı yapmıştır.³¹⁸ 1924 yılına kadar Psikoloji hocası olarak Mustafa Şekip'le Dârülfünûn'da dersler vermiş ve bu tarihten itibaren değişen adıyla İstanbul Kız Öğretmen Okulu'nda psikoloji öğretmenliğine devam ederken bir yandan da Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Tâlim ve Terbiye Kurulu üyeliği yapmıştır.³¹⁹ Mustafa Şekip ile ilmî anlamda olan benzerlikler ve yaşadığı dönemde psikoloji ilmiyle olan işigali onu bu muhitte önemli bir şahsiyet olarak değerlendirme noktasında etkili olmuştur.

---

³¹⁷ İ. Kaya, **Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) Prosopografik Bir Çalışma Örneği**, 190.

³¹⁸ Bahri Ata, "Türkiye'de Bir Psikolog Tarih Ders Kitabı Yazarı Oldu: Psikolog Ali Haydar Taner ve Ortaokul İçin Tarih II Üzerine", **Turkish Education History Journal**, 6 (2), 2017,224; İsmail Kaya, **Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) Prosopografik Bir Çalışma Örneği**, 190; İsmail Bünyamin Erdem, **Ali Haydar Taner'in Eğitim ve Din Eğitimi Görüşleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 2-5.

³¹⁹ Erdem, **Ali Haydar Taner'in Eğitim ve Din Eğitimi Görüşleri**, 4-5; Aynı, **Dârü'l-fünûn Tarihi**,43,93.

20. yüzyıl psikoloji muhitini değerlendirirken değinilecek diğer en önemli isimlerden birisi Mustafa Şekip'e hem meslektaş hem arkadaş olarak İbrahim Alâeddin Gövsa'dır. Yaş olarak Mustafa Şekip'ten küçük olan İbrahim Alâeddin Gövsa aile durumu, almış olduğu eğitimler ve psikoloji ilmiyle olan alakası bakımından Mustafa Şekip'le birçok ortak noktada buluşmaktadır. İbrahim Alâeddin, köklü ve eğitim düzeyi yüksek bir ailenin çocuğu olarak seçkin bir çevrede dünyaya gelmiştir. Lisans eğitimine kadar İstanbul'da bulunmuş ve akabinde İsviçre'de Jean-Jacques Rousseau Enstitüsü'nde psikoloji üzerine eğitim almıştır.³²⁰ Ülkeye döndükten sonra Dârümuallimin-i Âliyye ve Darümuallimât-ı Âliyye'de psikoloji dersleri vermiş aynı zamanda Dârülfünûn'da da psikoloji dersi hocalığına vekalet etmiştir.³²¹ İbrahim Alâeddin'le Mustafa Şekip'i ortak noktada birleştiren bir başka durum ise her ikisinin Cenevre Üniversitesi ve Jean-Jacques Rousseau Enstitüsü'nden psikoloji ve pedagoji alanlarında eğitim almalarıdır.³²² Bu iki münevver hayatları boyunca birbirlerine hem akademik anlamda hem de sosyal anlamda arkadaş oluşlarıdır öyle ki henüz kariyerlerinin başındayken Avrupa'da beraber eğitim almışlar ve Mustafa Şekip'in askerlik görevinin ardından tekrar İsviçre'ye eğitim amacıyla gitmesi İbrahim Alâeddin ile birlikte olmuştur.³²³ Bu durum arşiv vesikalarında geçmektedir. Sonuç olarak Mustafa Şekip dönemindeki psikoloji ilminin muhitinde İbrahim Alâeddin, önemli bir yere sahip olup siyasi ve bürokratik görevleri haricinde Mustafa Şekip ile eğitim faaliyetlerinde ve psikoloji çalışmalarında ortak fikirler taşıyan bir Türk münevveri olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye'de psikoloji ilminin Mustafa Şekip'in yaşadığı zamanlardaki muhiti bağlamında adı geçen ve psikoloji alanında öncü isimlerden olan bir başka isim Mümtaz Turhan'dır. Mümtaz Turhan, 1908 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiş yurt içerisinde aldığı eğitimlerden sonra lisansüstü eğitimi için Almaya Frankfurt Üniversitesi'ne gidip Psikoloji eğitimi almıştır. Buradaki eğitiminden sonra Türkiye'ye dönerek İstanbul Üniversite'sinde psikoloji kürsüsünde öğretim üyesi olarak göreve başlamıştır.³²⁴ Mümtaz Turhan, Mustafa Şekip'le öğrenci, meslektaş ve arkadaş ilişkisi içerisinde olmuştur. Turhan, modern psikoloji

³²⁰ Mithat Sadullah Sander, **Seçkin Edebiyatçılarımız**, Kültür Matbaası, İstanbul 1943,41; Atilla Çetin, "İbrahim Alâeddin Gövsa", **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 158.

³²¹ Zeki Gürel, **İbrahim Alâeddin Gövsa** (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, 1-5.

³²² İ. Kaya, Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) **Prosopografik Bir Çalışma Örneği**, 472.

³²³ BOA, **BO.**, 4594/344504.

³²⁴ Yılmaz Özakpınar, "Mümtaz Turhan", **DİA**, XLI, İstanbul 2012, 421-422.

ilminin temellerinin atıldığı yıllarda bu ilim dalının gelişmesi için önemli katkılar sunmuştur.³²⁵

Mustafa Şekip'in yaşadığı dönemde yukarıdaki isimlerin haricinde birçok öğrenci yurtdışına gönderilmiş ve almış oldukları psikoloji eğitimi sonrasında yurt içerisinde çeşitli kurumlarda istihdam edilmişlerdir. Bunlardan Mustafa Şekip Tunç, Ali İhsan Taner, Mümtaz Turhan ve İbrahim Alâeddin Gövsa çalışma içerisinde yer verilen adı duyulmuş isimlerdir. Yerli isimlerin haricinde yabancı olup Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Türkiye'deki psikoloji ilminin muhitine katkı sağlamış önemli isimler de mevcuttur. Bu isimlerden ve psikoloji ilmi bağlamında yapmış oldukları faaliyetlerden bahsetmek o yıllarda Türkiye'deki psikoloji ilminin muhitini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Dârülfünûn'un II. Meşrutiyet sonrasındaki yıllarını bizzat yaşayan ve bu süreci yazıya döken Mehmet Ali Aynî'ye göre modern psikolojinin Dârülfünûn'daki serüveni 1915'ten sonra ülkeye gelen yabancı profesörler üzerinden olmuştur. Bu süreç önce Gotthelf Bergsträsser ardından George Anschutz adlı iki profesörün psikoloji derslerini vermesi ile başlamıştır.³²⁶ 1919 yılı itibariyle de Dârülfünûn'daki psikoloji dersi Mustafa Şekip ve Mümtaz Turhan gibi isimlerin denetiminde devam etmiştir.

Çalışma içerisinde daha çok İstanbul'daki düşünce hayatı ve buradaki yükseköğretim kurumları bağlamında değerlendirmeler yapılırsa da Cumhuriyet'in ilanının ardından Ankara'nın başkent olmasıyla birlikte burada da yoğun eğitim faaliyetleri gerçekleşmiş ve bu eğitim faaliyetleri içerisinde psikoloji ilmi de yerini almıştır. Mustafa Şekip'ten sonra Türkiye'de psikoloji ilminin en önde gelen isimlerinden ve kurucuları arasında yer alan Muzaffer Şerif (Başoğlu) ismi öne çıkmaktadır. Birbirinden bağımsız ve farklı zamanlarda farklı fakültelerin birleşimiyle 1946 yılında Ankara Üniversitesi olarak kurulan yüksekokulda 1935 yılı itibariyle Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi bünyesinde başkanlığını Muzaffer Şerif'in yaptığı psikoloji kürsüsü, felsefe bölümü bünyesinde kurulmuştur.³²⁷ Böylelikle Cumhuriyet'ten sonra sıfırdan kurulan ilk üniversitede psikoloji eğitimine

---

³²⁵ Mümtaz Turhan, "Prof. M. Şekip'in Şahsiyeti", **Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Evkaf Matbaası, İstanbul 1944, 67-68.

³²⁶ Aynî, **Dâru'l-fünûn Tarihi**, 73-74; Cengiz Kallek, "Gotthelf Bergsträsser", **DİA**, V, İstanbul 1992, 497-498.

³²⁷ Mckinney, "Türkiye'de Psikoloji", 53; Saniye Çağlayan, vd., "Muzaffer Şerif'in Hayatı ve Eserleri", **Eğitim ve Öğretim Araştırma Dergisi**, 3 (1), 2014, 154; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi** (34. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2021, 357-370.

başlanılmış oldu. Ankara’da meydana gelen bu faaliyetler psikoloji muhitinin İstanbul sınırlarından dışarı çıktığını ve Anadolu’nun diğer şehirlerinde de yayılmaya başladığının önemli kanıtlarındandır.

Mustafa Şekip’in akademisyen olarak psikoloji ilmi üzerine çalıştığı yıllarda bu alanla alakalı çalışmalar sadece kendisi ile sınırlı kalmamış yerli ve yabancı birçok akademisyen de psikoloji ilmiyle alakalı çalışmalar yürütmüştü. Özellikle Cumhuriyet sonrasında psikoloji ilmi bağlamında yukarıda bahsi geçen şahsiyetlerden farklı olarak daha fazla ilim insanı olsa da bu sayılanlar genel itibarıyla bu ilim dalının modern bir zeminde Türk bilim tarihinde var olmasında başat rol oynadıkları için çalışmada yer almış ve Mustafa Şekip zamanında var olan psikoloji muhiti açısından değerlendirilmişlerdir.

4. MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ’UN TELİF VE ÇEVİRİ ESERLERİNİN PSİKOLOJİ İLMİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mustafa Şekip 19. yüzyılda yetişmiş Türk tefekkür tarihinin en önemli aydınlarından birisidir. Bu önemi ona veren hem modern psikoloji ilminin Türk bilim tarihindeki yerine sunmuş olduğu katkıdan hem de fikir dünyasının genişliğinden ileri gelmektedir. Fikir dünyasındaki bu genişlik onu aynı zamanda yazma konusunda da üretken bir hale getirip yine Türk yazın tarihinin en önemli muharrirlerinden birisi yapmıştı. Çalışmanın özgün kısmını oluşturan Mustafa Şekip ve modern psikoloji ilmi konusunu incelerken onun telif ve çeviri eserlerini ele almak çalışmanın üzerinde durduğu muhtevanın anlaşılması bakımından önemlidir.

Mustafa Şekip yazı hayatına henüz Osmanlı Devleti’nin emrinde Üsküp vilayetinde idari görevler yaptığı yıllarda “Yeni Mektep” adlı dergide yazmış olduğu yazılarıyla başlamıştı.³²⁸ Bu dergi kendisinin de öğretmenlik yaptığı Üsküp Darülmuallimin Rüştüyesi’nin müdürü Sabri Cemil Bey tarafından 1911-1913 yılları arasında çıkarılan kültür ve sanat dergisiydi.³²⁹ Öğretmenlik görevi yaparken aynı zamanda bu dergide yazılar yazan Mustafa Şekip, böylelikle henüz öğretmenlik yıllarının başındayken yazarlık hayatına da başlamıştı. Genel olarak makale ve fikir yazıları yazmış bunun yanı sıra çeşitli lirik şiirler

³²⁸ Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

³²⁹ Şahin, “Mustafa Şekip (Tunç) ve Mustafa Satı Bey Arasında “Zekâ” Üzerine Bir Tartışma, 114; S. Türkmen, “Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor”, 15.

de kaleme alan Mustafa Şekip'in genç yaşlarda başlayan yazı hayatı onun ilerleyen yıllarda üretken ve vasıflı bir muharrir olmasını sağlamıştı.³³⁰

Mustafa Şekip'in yazıları üzerine tespit edilen ilk bibliyografya çalışması İstanbul Üniversitesi'nden meslektaşı Cavit Orhan³³¹ tarafından hazırlanmıştır. Emekli olması nedeniyle hazırlanan jübile programında yayımlanan bu bibliyografyada Mustafa Şekip'in yazmış olduğu eserlerin sayısal özellikleri şu şekilde belirlenmişti³³²:

-Genellikle psikoloji ve felsefe üzerine kaleme aldığı 9 tane telif eseri,

-Psikoloji ve felsefe üzerine ünlü isimler tarafından yazılmış eserleri Türkçe'ye çevirdiği 10 tane tercüme eseri,

-Çeşitli dergiler ve gazetelerde yayımlanan yaklaşık 200 tane makale ve inceleme yazısı.

Verilen bu sayısal bilgiler henüz Mustafa Şekip hayatıyken tespit edildiği için farklı kaynaklarda daha fazla eser ismi görmek mümkündür. Bu konu ile alakalı olarak bir dergide eşi Rânâ Tunç, ölümünden sonra Mustafa Şekip'in bazı eserlerini baskıya hazırlayıp basılması için yayınevlerine verdiğini belirtmektedir.³³³ Mustafa Şekip'in yirmili yaşlarında başlayıp ömrünün sonuna kadar yazdığı ve tercüme ettiği eserlerin miktarı onun üretken bir yazar olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan sonraki başlıklar altında Mustafa Şekip Tunç'un kaleme aldığı eserlerden bazıları incelenecektir. Böylelikle Mustafa Şekip'in Türkiye'de modern psikoloji ilmindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir.

4.1. FELSEFE DERSLERİ RUHİYAT

Bu eser Mustafa Şekip tarafından kaleme alınmış ilk eseri olup kendisinin Dârülfünûn'da göreve başladığı yıl olan 1919 yılında yazılmıştır.³³⁴ Eser eski Türk alfabesiyle ve kapak sayfasında, "Liselerin ikinci devresine mahsusdur." ibaresiyle yayımlanmıştır.³³⁵ Kitap kapağında bu cümlenin yazıyor olması Mustafa Şekip'in psikoloji

³³⁰ Mustafa Şekip Tunç'un "Ruh" başlıklı bir şiirini ve farklı konular üzerine söylediği özdeyişler için Bkz. Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", **Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, 30-31.

³³¹ 1921-1979 yılları arasında yaşayan, İstanbul Üniversitesi sosyoloji bölümünde öğretim üyeliği yapan önemli Türk sosyologlarından. Detaylı bilgi için Bkz. Seda Özbay, **Cavit Orhan Tütengil'in Sosyolojik Düşünceleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 6-13.

³³² Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", 24-29.

³³³ Olcayto, "Mustafa Şekip Tunç'u Eşinin Ağzından Dinleyiniz", 8.

³³⁴ Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", 24.

³³⁵ Mustafa Şekib, **Felsefe Ruhiyat Dersleri**, Yeni Matbaa, İstanbul 1921.

ve felsefe alanlarında ders kitabı yazabilecek bir yetkinliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ek olarak bu eser felsefe ve psikoloji konularını barındıran bölümlerden oluşmuş olup, felsefeyi anlattığı ilk bölümden sonraki bölümlerde ruhiyat yani psikoloji ile ilgili önemli detaylardan bahsetmektedir.³³⁶

Mustafa Şekip, lise düzeyi için telif ettiği eserinin birinci bölümünde, felsefenin tanımı ve sınıflandırılması, felsefenin gerekliliği, felsefenin diğer ilimlerle olan ilişkisini açıklamış diğer bölümlerdeyse lise düzeyine uygun olarak psikoloji ilminden teorik olarak bahsetmiştir.³³⁷

4. 2. PSİKOLOJİYE GİRİŞ

Psikolojiye Giriş kitapları, psikoloji ilmi açısından oldukça önemlidir. Bu isimle yazılmış eserler ekseriyetle bu ilim dalının muhtevasından bahsedip kavramsal tanımlama ve açıklamaları içerirler. Buna benzer bir şekilde Mustafa Şekip'in üniversitede hocalığı yıllarında verdiği psikoloji derslerinin bir toplamı olan bu eser de önemli temel psikoloji kitaplarından biridir.

Mustafa Şekip'in Psikolojiye Giriş adlı eseri 1949 yılında yayımlanmıştır. Psikolojinin temel kavramlarının incelendiği bu eser, 4 bölümden oluşmaktadır.³³⁸ Eserin birinci bölümünde psikoloji ilminin tanımından, ihtiva ettiği anlamdan ve bazı psikoloji kuramlarından bahsetmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde; akıl, zihin, düşünce anlama gibi psikoloji kavramlarından ve yine psikoloji ilminin diğer bazı ilim dallarıyla birlikte değerlendirilmesinden ve son bölümünde de psikoloji ilminin uygulama ve yöntemlerinden bahsedilmektedir.³³⁹

4. 3. HİSSİYAT RUHİYATI

The'odul Ribot'nun "La Psychologie des Sentiments" adlı eserinden çevirdiği ve 1927 yılında Hissiyat Ruhiyatı adıyla basılan bu eser, Mustafa Şekip'in psikoloji ilmi alanında yaptığı çeviri eserlerinden birisidir.³⁴⁰ Çeviri bir eser olmasından dolayı Mustafa Şekip'in kendi düşüncelerini yansıtmaya da çeviri yaparken kullandığı kelimeler, ondaki ilmî bakış açısını yansıtmıştır. Eser, muhteva olarak fiziksel ağırlar gibi hissedilen duygu

³³⁶ Mustafa Şekib, **Felsefe Ruhiyat Dersleri**, 25.

³³⁷ Mustafa Şekib, **Felsefe Ruhiyat Dersleri**, 8-342.

³³⁸ Horozcu, "Darülfünun İlahiyat Fakültesindeki Psikoloji Çalışmaları: Mustafa Şekip Tunç Örneği", 401.

³³⁹ Mustafa Şekip Tunç, **Psikolojiye Giriş**, Pulhan Matbaası, İstanbul 1949, 5-251.

³⁴⁰ Hakkı Baha, "Hissiyat Ruhiyatı", **Hayat**, 3 (65), 1928, 16.

durumların insan zihninde bıraktığı olumsuzluklardan bahsetmiştir.³⁴¹ Bu bakımdan psikolojik sorunları zihnî ve ruhî bağlamlar üzerinden açıklayan bu eser aynı zamanda psikoloji ilmine ait nüveler taşıyan önemli bir eserdir.

4. 4. YARATICI TEKÂMÜL

Mustafa Şekip'in yaptığı çevirilerden birisi de hayatı boyunca fikir dünyasında yankılarını hissettiği Henri Bergson'dan yapmış olduğu Yaratıcı Tekâmül adlı çeviri eseridir. Çalışmanın önceki bölümlerinde bahsedildiği üzere Bergson ve Bergsonculuk kavramları Mustafa Şekip'in ilmi hayatında oldukça etkili olmuştur. Psikoloji ilmi üzerine yaptığı çalışmalar Bergson'dan ve onun düşüncesinden birçok konuda etkilenecek gelişimini devam ettirmişti. Bu bakımdan Mustafa Şekip'in Bergson'dan çevirdiği bu eserden bahsetmek onun fikir dünyasını anlayıp psikoloji ilmine olan katkısının anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

1907 yılında Bergson'un "L'Évolution Créatrice" adıyla basılan bu eseri, Mustafa Şekip tarafından "Yaratıcı Tekâmül" adıyla 1932 yılında Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır.³⁴² Mustafa Şekip'in tabiriyle Bergson'un başyapıtı olan bu eserde, insan yaşamının gelişmesi, olgunlaşması ve bu süreçlerden geçerken geçmiş olduğu aşamalardan bahsetmektedir.³⁴³ Ek olarak eserin yaklaşık 50 sayfasında Mustafa Şekip; Bergson'un hayatından, ilmi çevresinden, Bergsonculuğun tarihçesinden ve bazı sayıtlarından bahsederek ruh, zihin, irade, anlama ve anlamlandırma gibi psikolojinin de temel kavramları içerisinde bulunan kavramları yine Bergsoncu bakış açısıyla yorumlamıştır.³⁴⁴ Bergson'un sadece algılananın değil sezgi yoluyla kavrananlarında ne kadar önem arz ettiğini anlatan ve insanın var olmasının ruhsal süreçlerine değindiği bu eseri, Mustafa Şekip tarafından kendi cümleleriyle çevrilip Türk literatürüne girmesi sağlanmıştır.

4.5. MUSTAFA ŞEKİP'İN DİĞER ESERLERİ

Mustafa Şekip hayatı boyunca psikoloji, felsefe, sosyoloji ve eğitim üzerine birçok eser kaleme almış hatta edebi yatkınlığını kullanarak şiir ve düz yazı türlerinde de eserler vermişti.³⁴⁵ Bu kısımda onun tüm hayatı; şahsiyeti, eğitimi ve kariyeri bağlamında ele

³⁴¹ Théodule Ribot, **Hissiyat Ruhiyatı**, çev. Mustafa Şekip Tunç, Evkaf Matbaası, İstanbul 1927, 9.

³⁴² Henri Bergson, **Yaratıcı Tekâmül**, çev. Mustafa Şekip Tunç, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, 16; Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", 25.

³⁴³ Bergson, **Yaratıcı Tekâmül**, 65-71.

³⁴⁴ Bergson, **Yaratıcı Tekâmül**, 65-71.

³⁴⁵ Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", 25.

alınırken bilinen tüm eserleriyle alakalı birtakım nicel ve nitel bilgiler verilecektir. Bu sebeple Mustafa Şekip'in kaleme aldığı eserler farklı kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında aşağıdaki tablolarda verilmiştir:³⁴⁶

Tablo 1.1 Mustafa Şekip'in telif eserlerinin adı ve ilk baskı tarihlerinden oluşan bilgilerin tablosu.

Eser Adı	Eserin Basıldığı Alfabe	Basım Tarihi
Ruhiyat Dersleri	Eski Türk Alfabesi	1919
Ruhiyat	Eski Türk Alfabesi	1924
Terakki Fikrînin Menşei ve Tekâmülü	Eski Türk Alfabesi	1928
Yeni Türk Kadını	Yeni Türk Alfabesi	1939
Üç Zihniyet	Yeni Türk Alfabesi	1940
İnsan Ruhü Üzerine Gezintiler	Yeni Türk Alfabesi	1943

³⁴⁶ Tablolar yazar tarafından üç tablo halinde hazırlanmış telif ve tercüme eserlerle alakalı bilgiler bu konudaki ilk çalışma olan Cavit Orhan'ın Mustafa Şekip Tunç Jübilesi için hazırladığı yazısından başlayarak diğer çalışmaların da incelenmesi sonucu oluşturulmuştur. Detaylı bilgi için Bkz. Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, 598-599; Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", 24-29; Yıldız, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri**, 55-100; Mollaer, "Mustafa Şekip Tunç", 383; Günay, **Mustafa Şekib ve Ruhیات Geleneği**, 21-69; Horozcu, "Darülfünun İlahiyat Fakültesindeki Psikoloji Çalışmaları: Mustafa Şekip Tunç Örneği", 401-403.

Tablo 2. 2 Mustafa Şekip’in tercüme ettiği eserlerin adı, türü ilk baskı yılları ve yazarlarını içeren bilgilerin tablosu.

Eserin Adı	Eserin Basıldığı Alfabe	İlk Baskı Tarihi	Eserin Yazarı
Ruhiyat	Eski Türk Alfabeti	1914	Hermann Ebbinghaus
Terbiye Musahabeleri	Eski Türk Alfabeti	1923	William James
Freudizm: Psikanalize Dair Beş Konferans	Eski Türk Alfabeti	1926	Sigmund Freud
Hissiyat Ruhiyatı	Eski Türk Alfabeti	1927	Théodule Ribot
Yaratıcı Tekâmül	Yeni Türk Alfabeti	1934	Henri Bergson
Psikoloji	Yeni Türk Alfabeti	1938	Georges Dwelshauvers
Muasır Fransız Psikoloji	Yeni Türk Alfabeti	1940	Georges Dwelshauvers

Mustafa Şekip’in telif ve tercüme eserleri haricinde yazmış olduğu makale ve inceleme yazıları da ilk olarak Kosova’da çıkarılan “Yeni Mektep” adlı dergiden başlayarak farklı dergilerde yayımlanmıştır. Bu dergilerin isimleri, yayın tarihleri ve içerisinde Mustafa Şekip’e ait olan yazıların miktarı tabloda gösterilmiştir.³⁴⁷

³⁴⁷ Bu bilgiler Cavit Orhan’ın Mustafa Şekip Jübilesi için hazırlamış olduğu “Prof. Mustafa Şekip’in Eser ve Yazıları” adlı bibliyografya yazısından ve bahsi geçen dergilerle alakalı hazırlanmış makale ve ansiklopedi maddelerinden alınmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Cavit Orhan, “Prof. Mustafa Şekip’in Eser ve Yazıları”, 24-

Tablo 3. 3 Mustafa Şekip'in diğer eserlerini gösteren tablo.

Dergi Adı	Yayımlanma Tarihleri	Mustafa Şekip'e Ait Yazıların Miktarı
Dergâh	1918-1924	35
Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası	1916-1938	8
Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası	1920-1930	4
Hayat Mecmuası	1926-1929	50
İş Mecmuası	1934	6
Milli Mecmua	1920-1923	46
Kültür Haftası	1936	16

Verilen bilgiler ışığında, Mustafa Şekip'in ilmi yetkinliğine paralel olarak yazarlığının da güçlü olduğu söylenebilir. 1911 yılında başlayan yazarlık hayatı ömrünün sonuna kadar devam etmiş, kitap, çeviri, makale ve inceleme türlerinden olmak üzere birçok eser kaleme almıştır.

29; Beşir Ayvazoğlu, "Kültür Haftası", *DİA*, XXVI, Ankara 2022, 546-547; Hilmi Ziya Ülken, "İş: Felsefe, Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (1), 1941, 349-350.

SONUÇ

Psikoloji ilmi, farklı isimlerle farklı ilim dallarının içerisinde olan uzun tarihe sahip bir ilim dalıdır. Bu durum Türk-İslâm medeniyetleri dahilinde değerlendirildiğinde ilk İslâm filozofu Kindî'den itibaren birçok ilim adamı bu alan üzerinde çalışmıştır. Kindî, İbn Hazm, İbn Miskeveyh ve Gazzâlî gibi münevverlerin yaşadığı dönemlerde psikoloji ahlâk ilmi bünyesinde varlığını sürdürmüş ve bir nevi ahlâk ilminin bir şubesi olagelmisti. Ahlâk ilmi İslâm medeniyetinin sınırlarının genişlemesiyle Türkistan'a ve Anadolu'ya yayılmıştır. Gelişim gösterdiği bu bölgelerde yaşayan münevverler tarafından çalışılan bir alan olmuştur. Bu bakımdan psikoloji ilmi farklı coğrafyalarda ahlâk ilmi bünyesinde varlığına devam etmişti.

Büyük ve geniş bir kültür evrenine sahip olan Osmanlı Devleti'nde psikoloji ilmi, Tanzimat Devri'ne kadar kuramsal ve uygulamalı olarak ele alındı. II. Mehmed devri bu anlamda önemli gelişmelerin yaşandığı bir zaman oldu. Bu dönemde psikoloji ilmi uhrevî anlamda ele alınıp nefis, ruh, kalp ve inanç kavramlarıyla açıklanırken bir yandan da ruhsal hastalıklara sahip insanlar bazı tekniklerle tedavi edilmeye çalışıldı. Dârüşşifâlarda uygulanan yöntemler haricinde dönemin sosyal hayatında önemli bir yer tutmuş dinî kurumlar olan tarikatlar, telkin yoluyla ruhsal bunalım yaşayan insanlara yardımcı oldu. Bu sayılılar modern psikoloji imajına uygun olmasalar da dönemin düşünce yapısı ve imkânları düşünüldüğünde günümüz dünyasında halen kullanılan telkin, bibliyoterapi ve ses tedavileri gibi modern yöntemlere yakınlığı görülmektedir. Ayrıca bu kurumlarda üretilen derviş, mürid ve ahi gibi sosyal kimlikler toplumsal yapının sağlıklı bir şekilde işleyişini sürdürmesine katkı sağladı. İnsan ve kimlik üreten küçük birer fabrika işlevi gören bu kurumlar, bünyesinde yetiştirdiği güzel ahlâklı bireyleri toplumun içerisine dâhil ederek sosyal ilişkilerin şekillenmesine katkı sağladı.

Psikoloji ilmi 19. yüzyıl Avrupası'nda felsefe bünyesinden çıkarak münhasır bir ilim dalı haline geldi. 19. yüzyıl ise Osmanlı Devleti açısından sosyal, toplumsal ve siyasi anlamda büyük değişimlerin yaşandığı asır oldu. Osmanlı Devleti Sultan II.Mahmud'un yaptığı reformlar ve 1939'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile yeni bir döneme girdi. Batı'nın örnek aldığı ve modernleşme yolunda önemli adımların atıldığı bu dönemde ilmî alanda da büyük değişimler yaşandı. Nitekim bu devre kadar psikoloji ilmi gelenekçi bakış açısıyla ele alınmasına rağmen Tanzimat Dönemi'nden sonra psikoloji ilmi yaklaşık yüz senelik bir süreç içerisinde Türk topraklarında da modern bir hüviyete büründü. Psikoloji ilminde

yaşanan bu dönüşüm ve değişimde hiç şüphesiz bazı şahsiyetler önemli rol oynadı. Bunlardan Hoca Tahsin, Yusuf Kemal ve Ahmet Hilmi gibi isimler psikoloji alanında eser veren öncü isimlerdi.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bazı yöneticiler eğitim işlerine çok önem verdiler ve eğitim alanında gelişim sağlamak istediler. Bu düşüncenin bir sonucu olarak birçok alanda öğrenim görmesi amacıyla yurt dışına öğrenci gönderildi. Yurt dışına çıkıp eğitim aldıktan sonra ülkesine dönüp çalıştığı alanda öncü olan isimlerden birisi de çalışmanın esas konusunu teşkil eden Mustafa Şekip Tunç'tu. Mustafa Şekip hayatının ilk otuz yılını Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde idari görevlerde bulunarak geçirmiştir. Ardından radikal bir karar alarak kariyerini eğitim işlerine yoğunlaştırmıştır. Bu durumun sonucu olarak Avrupa'ya gidip psikoloji ilmi üzerine akademik eğitim aldıktan sonra ülkesine dönerek edindiği bilgilerini öğretmen kimliğiyle yaymaya başladı. Psikoloji alanında ilk yurt dışı eğitimini alan Mustafa Şekip, otuz yılı aşkın bir süre boyunca anlattıklarıyla ve yazdıklarıyla psikoloji ilmini Türk bilim tarihi içerisine yerleştirdi. Bu süre zarfında önce Osmanlı Devleti'nin ilk modern üniversitesi Dârülfünûn'da ve sonrasında Cumhuriyetin ilanının ardından 1933 yılında dönüşen İstanbul Üniversitesinde 1919 yılından emekli olduğu 1953 yılına kadar Türkiye'de psikoloji ilminin gelişimine hizmet etmiştir.

Öğretim üyeliği görevinin haricinde üretken bir yazar olan Mustafa Şekip, yaklaşık 50 yıllık eğitim hayatı boyunca yüzün üzerinde telif, çeviri, makale ve inceleme yazısı kaleme aldı. Kaleme aldığı eserlerin önemli bir çoğunluğu psikoloji ilmi üzerine olup bunun yanı sıra felsefe, pedagoji ve sosyoloji gibi alanlarda da çeşitli kitap ve yazıları kaleme aldı. Yazmış olduğu eserleri kendi döneminde ve sonraki yıllarda psikoloji adına kaynak teşkil eden eserler oldu. Bu minvalde derslerinde anlandıklarından derledikleriyle hazırladığı Psikolojiye Giriş kitabı ders kitabı olarak kullanıldı. Telif ettiği eserlerin haricinde Bergson, Ribot, Ebbinghaus ve Freud gibi felsefe ve psikoloji alanında isim yapmış bilim insanlarının eserlerini çevirmesi, Türkiye'deki psikoloji ilminin gelişimine doğrudan katkı sağladı. Özellikle Bergson ile var olan fikrîsel yakınlığı onun düşünce dünyasını etkiledi ve bu etki onun metafiziği modern bilime yerleştirebilme çabalarına sebep oldu. Mustafa Şekip'in üretkenliği sadece bu tür bilimsel ve fikir yazılarıyla sınırlı kalmadı. Aynı zamanda resim ve şiir alanında verdiği eserlerde onun çok yönlü sanatkâr kişiliğini yansıtan önemli nüvelerden oldu.

Mustafa Şekip, Osmanlı Devleti'nde psikoloji üzerine modern bir eğitim alan ilk münevverlerdendir. 1919 yılında kendisine verilen Dârülfünûn Umumî Psikoloji Kürsüsü Başkanlığı görevi vesilesiyle Türk bilim tarihinde modern bir zeminde psikoloji ilminin kurucuları arasına girmişti. Psikoloji alanında aldığı eğitimler, psikoloji hocası olarak ders verdiği uzun yıllar ve yine psikoloji üzerine verdiği eserler bu ilim dalında, bir Türk aydını olarak Mustafa Şekip'in ismini ilkler arasına yazdırdı. Kendisinden önce ilm-i rûh adı altında Dârülfünûn'da ders veren öğretmenler Mustafa Şekip'in sahip olduğu bu özelliklere sahip değillerdi. Sonuç olarak Mustafa Şekip'in aldığı eğitim, verdiği eserler ve öğretim süreçlerinde aldığı eğitimci rol, onu psikoloji alanında kendisinden önce çalışmalar yapan Türk aydınlarından ayırmaktadır. Nitekim bu özellikler Mustafa Şekip'i Türk bilim tarihindeki modern psikoloji alanında ilklerin arasına koymuş ve adını Türk bilim ve fikir tarihine yazdırmıştı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), **30-18-1-2/34-16-7**, (1933)

BCA, **30-18-1-2/87-71-10**, (1939).

BCA, **30-18-1-2/77-69-13**, (1937).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), **DH.SAİDd.**, 10/619.

BOA, **A.} MKT.NZD.**, 422-34.

BOA, **BEO.**, 4594-344504.

BOA, **DH. MKT.**, 1286-34.

BOA, **DH.MKT.**, 1286-24.

BOA, **İ.HR.**, 59-2802.

BOA, **MF.MKT.**, 1220-61.

BOA, **MF.MKT.**, 1223-44.

BOA, **MF.MKT.**, 1232-107.

BOA, **MF.MKT.**, 1232-118.

İBB Atatürk Kitaplığı, **Mustafa Şekip Tunç'un Biyografi Fişi**, Bel.Mtf.57414.

Gazeteler

"Henri Bergson", **Bugün**, (12 İkincikanun 1941), 3.

"Tedrisat-ı Âliye", **Hak**, (30 Haziran 1912)

"Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti", **Tanin**, (17 Eylül 1918)

K.T, "Tanzimat ve Ona Ait Bir Eser", **Ulus**, (23.01.1941).

Mustafa Şekip Tunç, "Bergsonun Ölümü", **Cumhuriyet** (8 İkincikanun 1941), 3.

Necip Ali, "Yeni Türk Üniversitesi", **Vakit**, (1 Ağustos 1933).

Sumru Tunç, vd. “Şekip Tunç Ailesinin Teşekkürü”, **Cumhuriyet**, (19 Temmuz 1943)

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu, **T.C Resmî Gazete**, 7235, 06.08.1949
Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türkiyede Bergsonizm”, **Cumhuriyet**, (15 İkincikanun 1941).

Diğer Kaynaklar

“Milli Eğitim Bakanlığının Kısa Tarihçesi”, 2024, <https://www.meb.gov.tr/milli-egitim-bakanliginin-kisa-tarihcesi/duyuru/8852> , (27.08.2024)

Abdullah Cevdet, **Fünûn ve Felsefe**, Matbaa-ı İctihad, İstanbul 1906.

Abdülkerim Amasyavî, **Risale-i Ruh-i İnsaniyye**, Dârü't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1293.

Adjuciewicz, Kazimierz, **Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar**, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara 1994.

Ahmet Eflâki, **Âriflerin Menkıbeleri** (I. Cilt), çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM), **V. Aile Şurası Aile Destek Hizmetleri Komisyon Kararları**, Afşaoğlu Matbaası, Ankara 2008.

Ak, Ahmet Şahin, **Avrupa ve Türk Medeniyetlerinde Müzikle Tedavi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

Akçaöz, Mehmet, **İlm-i Ruh'tan Modern Psikolojiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Psikolojik Bilginin Serencamı** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Akçaöz, Mehmet, **İlm-i Ruh'tan Modern Psikolojiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Psikolojik Bilginin Serencamı (1908-1937)** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Aksoy, Hasan, “Kınalızâde Ali Efendi”, **DİA**, XXV, Ankara 2022, 416-417.

Aksoy, Mehmet ve İskit Server, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler**, İskit Yayınevi, İstanbul 1962

Aktan, Coşkun Can, “Ahlak Ve Ahlak Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 1 (1), 2009, 38-59.

Akün, Ömer Faruk, “Hoca Tahsin”, **DİA**, XVIII, İstanbul 1998, 198-206.

Akün, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, 471-486.

Akyıldız, Ali, “Tanzimat”, **DİA**, XI, İstanbul 2011, 1-10.

Akyüz Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2021.

Ali Canib, “Reis’ül Şairân Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi”, **Türkiyat Mecmuası**, 2, 1928, 103-129.

Alper, Ömer Mahir, “İbn-i Sînâ”, **DİA**, XX, İstanbul 1999, 319-322.

Altıntaş, Hayrani, **Mustafa Şekip Tunç**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, “Ahilik ve Türk Sosyo Kültürel hayatına Katkıları”, **Selçuk Üniveristesi Türkiyat Araştırma Dergisi**, 15,2014, 356-376.

Arkonaç, Sibel, “Psikolojinin Türkiye’deki Geçmişi I”, https://www.academia.edu/44752552/Psikolojinin_T%C3%BCrkiyedeki_Ge%C3%A7mi%C5%9Fi_I, (04.09.2024)

Arpaguş, Safi, “Mevlâna Celâleddin Rûmî”, **İstem**, 6 (10), 2007, 9-111.

Arslan, Ahmet, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (1. Cilt), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (2. Cilt), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (3. Cilt), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **İlk Çağ Felsefe Tarihi** (4. Cilt), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Arslan, Ali, **Türkiye’de Üniversite ve Siyaset**, Paraf Yayınları, İstanbul 2011.

Ata, Bahri, “Türkiye’de Bir Psikolog Tarih Ders Kitabı Yazarı Oldu: Psikolog Ali Haydar Taner ve Ortaokul İçin Tarih II Üzerine”, **Turkish Education History Journal**, 6 (2), 2017,

Atak, Mustafa, “İslâm’da Psikoloji Tarihi”, **İbn Haldun Çalışmaları Dergisi**, 6 (1), 2021, 72-93.

Aydın, Abdulhâlim, “Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 17 (2), 1972, 105-131.

Aynî, Mehmet Ali, **Dâru’l-fünûn Tarihi**, Pınar Yayınları, İstanbul 1995.

_____, **Hacı Bayrâm-ı Velî**, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1343.

_____, **Tasavvuf Tarihi**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.

Ayvazoğlu, Beşir, “Kültür haftası”, **DİA**, XXVI, Ankara 2022, 546-547.

Azamat, Nihat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 442-447.

Bayındır, Ceyhan ve Cihad, Şentürk, “Yeni Mektep Dergisinde Neşredilen Makaleler Işığında 20. yüzyılın İlk Çeyreğinde Avrupa’da Eğitime Bakış”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 18 (30), 2016, 35-40.

Bayraktar, Levent, “Türkiye’de Felsefe ve Sosyal Bilimlerde Çığır Açan Bir İsim: Mustafa Şekip Tunç”, **Türk Yurdu**, 31 (281), 184-193.

Bediüzzaman Fîrûzanfer, **Mevlâna Celâleddin**, MEB Yayınları, İstanbul 1997.

Belen, Fatma Zeynep, “Osmanlı’da Psikolojik Sağlık Uygulamaları ve Osmanlıca Psikoloji Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Kalemname**, 4 (7), 2019, 66-78.

Bergson, Henri, **Yaratıcı Tekâmül**, çev. Mustafa Şekip Tunç, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

Beydilli, Kemal, “Mühendishâne-i Bahrî Hümâyün”, **DİA**, XXXI, Ankara 2020, 513-514.

Bilgin, Orhan, “Fahreddîn-i Irâkî”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 84-86.

Bilsel, Cemil, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

Birinci, Ali, “İzmirli İbrahim Hakkı”, **DİA**, XXIII, İstanbul 2001, 530-533.

Bolat, Sema, **İbn Hazm'ın Kindî'yi Eleştirisi- "Er-Redd Ale'l-Kindî El-Feylesuf" Bağlamında Bir İnceleme** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Bolay, Süleyman Hayri, **Felsefeye Giriş**, Akçağ Yayınevi, Ankara 2004.

Bolayır, Enver, **Talât Paşa'nın Hatıraları**, Güven Matbaası, İstanbul 1946.

Bruno, Frank J., **Psikoloji Tarihine Giriş**, çev. Gül Sevdiren, Kibele Yayınevi, İstanbul 1996.

Cavit Orhan, "Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları", **Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Cebecioğlu, Ethem, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Anlayışı**, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

Cebecioğlu, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Ağaç Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

Cevizci, Ahmet, **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları, Ankara 2022.

Cezar, Mustafa ve Midhat, Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi** (I. Cilt), Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 2021.

Comte, Auguste, **Pozitif Felsefe Kursları**, çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul 2001.

Coşkun, Hafide, **II. Bayezid Dârüş-şifâsından Başlayarak Osmanlı'da Ruh Sağlığı ve Tedavi Yöntemleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Bayezit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", **Belleten**, 52, 1988, 601-626.

Çağrı, Mustafa, "Ahlâk", **DİA**, II, İstanbul 1989, 1-9.

_____, **Gazzâlî**, DİB Yayınları, İstanbul 2017.

_____, "Gazzâlî", **DİA**, XII, İstanbul 1996, 489-505.

Çakmak, Cengiz vd., **İlk Çağ Felsefesi**, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012,

- Çankaya, Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Örnek Matbaası, Ankara 1954.
- Çelebi, Evliya, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi** (III. Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Ali, YKY Yayınları, İstanbul 2006.
- Çelebi, İlyas, “Rukye”, **DİA**, XXXV, 2008, 219-222.
- Çelebi, Nilgün, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki Mülteci Profesörler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 43 (1), 2003, 259-272.
- Çelik, Recep, “Selçuklu’da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği; Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, 15, 2017, 158-164.
- Çetin, Atilla, “İbrahim Alâeddin Gövsa”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, 158-160.
- Çetin, Nuran, “Osmanlı’da Bir Halveti Tekkesi; Ümmi Sinan Dergâhı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 54 (1), 2015, 158-180.
- Çorumoğlu, Abdullah, **Osmanzade Ahmed Tâib Efendi ve Hulasatu’l-Ahlak (Hikmet-i Ameliye) Adlı Eseri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Demir, Remzi, “İlk Psikoloji Kitabımız: Gâyetü’l Beyân fi Hakîkati’l İnsân”, **Dört Öge**, 1, 2012, 47-72.
- Dölen, Emre, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 10 (1), 1-46.
- Dündar, Munis vd., “Anadolu’daki Tıbbın Doğuşu, Dünyadaki İlk Tıp Okulu Olarak Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı”, **Bilimname**, 3, 2019, 79-103.
- Düstur**, II (1. Tertip), Matbaa-i Amire, 1289.
- Ebu Abdurrahman Es-Sülemi, **Kitabü’l- Fütüvve**, çev. Selim Güzel, İber yayınevi, İstanbul 2023.
- Emiroğlu, İbrahim, “İzmirli’nin Mantık Anlayışı”, Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu (Haz.), **İzmirli İbrahim Hakkı**, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- Engin, Dilek, **Gazâlf’de Ahlâk ve Ruh Sağlığı** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Erdem, İsmail Bünyamin, **Ali Haydar’ın Eğitim ve Din Eğitimi Görüşleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Erdoğan, Aynur, “Tanzimat Döneminde Modern Bilim Algısı”, **Sosyoloji Dergisi**, 26, 2013, sayfa aralığı

Erkal, Mustafa E, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu”, **DİA**, XIII, İstanbul 1996, 28-30.

Ersoy, Müge, “Theodule Ribot’un Muğlak Pozitivizmi: Bilimsel Fransız Psikolojisinin Oluşumundaki Felsefik ve Epistemolojik Stratejiler”, **Türk Psikoloji Bülteni**, 39, 2006, 21-26.

Eyice, Semavi, “Fâtih Camii ve Külliyesi”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 244-249.

Fazlı Necip, **Külhânî Edipler**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Freud, Sigmund, **Psikanaliz Üzerine**, çev. A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul 1994,7.

Giritli Sırrı Paşa, **Rûh**, sad. Haydar Murad Hepsev, Şamil Yayınları, İstanbul 2021.

Gökay, Fahrettin Kerim, “Prof. M. Şekip ve Marazi Ruhiyat”, **Mustafa Şekip Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Gündüz, İrfan **Osmanlılarda Tekke- Devlet Münasebeti**, Seha Neşriyat, Ankara 1989.

Gürel, Zeki, **İbrahim Alâettin Gövsa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Güvenç, Rahmi Oruç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhî Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Psikiyatri Anabilim Dalı, 1985.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, **DİA**, I, İstanbul 1988, 90-93.

Hanioğlu, M. Şükrü, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, **DİA**, XXIII, İstanbul 2001, 476-484.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 388-393.

Hasan, Hamdi, “Üsküp Dârülmualimin Öğretmeni Mustafa Şekip Tunç’un “Unutmayın Bosnayı” Adlı Bilinmeyen Bir Şiiri”, **I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri**, Birlik Basım Matbaacılık, Ankara 2006.

Hckney, Harold ve Cornier Sheryy, **Psikolojik Danışma İlke ve Teknikleri: Psikolojik Yardım Süreci El Kitabı**, çev. Tuncay Ergene ve Seher Aydemir, Mentis Yayınları, Ankara 2008.

Hoca Tahsin, **Psikoloji Yahûd İlm-i Ruh**, Şirketi-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310.

Hoca Tahsin, **Psikoloji yahut İlm-i Rûh**, sad. ve haz. Yasin Yılmaz ve Rukiye Kaptı, Çizgi Yayınevi, Konya 2019.

Horozcu, Ümit, “Darülfünun İlahiyat Fakültesindeki Psikoloji Çalışmaları: Mustafa Şekip Tunç Örneği”, **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 18-19. 11. 2009.

İbn-i Sîna, **Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil**, thk. Fatih Toktaş, TDV Yayınları, Ankara 2019.

İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, çev Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

İbrahim b. Ahmed el- Amâsî, **Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye**, haz. Gökhan Alp, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021.

İbrahim Şinasi, “Makaleler”, **Külliyat IV**, Fevziye Abdullah Tamsel (Haz.), Dün-Bugün Yayınları, Ankara 1960.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, **Bellekten**, 210, 1990, 699-738.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünûn”, **DİA**, VII, İstanbul 1993, 521-525.

İnalcık, Halil, “Ahilik, Toplum, Devlet”, **II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 193.

İnanç Yazgan, Banu ve Yerlikaya, Ercüment Eşef, **Kişilik Kuramları**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.

Kara, Mustafa, **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbnü'n- Nedîm”, **DİA**, XXI, İstanbul 2000, 171-173.

Karabulut, Mustafa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yenileşme Sürecine Bir Bakış”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 187, 2010, 125-138.

Karakuş, Rahmi, **Felsefe Serüvenimiz**, Aktif Düşünce Yayıncılık, Ankara 2015.

Kaya, İsmail, **Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922) Prosopografik Bir Çalışma Örneği** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2021.

Kaya, Mahmut, “el-Kindî, Ya’kub b. İshak”, **DİA**, XXVI, Ankara 2002, 41-58.

_____, “Felsefe”, **DİA**, XII, İstanbul 1995, 311-319

_____, “Meşşâiyye”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, 393-396.

_____, “Tabiiyyât”, **DİA**, XXXIX, İstanbul 2010, 330-301.

Kaya, Tüba, **Tasavvufta Ahlak Eğitimi (Kûtu’l Kulûb Örneği)** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alai**, haz. Hüseyin Algül, Tercüman; İstanbul 1991.

Kırklaroglu, Hakan, “Bilim Tarihi Açısından Psikoloji ve Bilimselliği Üzerine Tartışma”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (13), 2018, 194-210.

Kızıler, Hamdi, “Osmanlı Toplumunun Sosyal Dinamiklerinden Ahilik Kurumu”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, 4 (2), 2015, 409-423.

_____, “Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”, **Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 32 (32), 2012, 68-80.

Koç, Günay Lütfiye, “Jean Jacques Rousseau Enstitüsü’nün Psikoloji ve Pedagoji Tarihimizdeki Yeri”, **Dört Öge**, 9 2016, 157-168.

_____, **Mustafa Şekib ve Ruhیات Geleneği** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Korkman, Hamdi, “Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı”, **Eğitim ve Toplum**, 5 (15), 2016, 363-382.

Köle, Bekir, “Tasavvuf Perspektifinde Fütüvvetin Anlam Boyutu”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 43, 2015, 331-361.

Köse, Ayhan, **Türkiye’de Psikoloji ve Din Psikolojisi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Köse, Nihat, **Erken Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabından Önce Yazılmış Psikoloji Kitaplarının Eğitim Programları ve Genel Öğretim İlkeleri Bağlamında Analizi** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2021.

_____, **Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme** (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013.

Kurnaz, Cemal, “Sırrı Paşa”, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, 127-129.

Kurtça, Hilal, **15-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı’da ve İngiltere’de Akıl Hastalarına Tedavi Sunan İki Hastanenin Karşılaştırılması: Edirne Sultan II. Bayezid Dârüşşifâsı ve Londra Bethlem Hastanesi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Kutluer, İhsan, “Batılılaşma”, **DİA**, V, İstanbul 1992, 152-158.

_____, “Pozitivizm”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 335-339.

_____, **İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Malche, Albert, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmnalı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtazer Türköne vd., İletişim Yayınları İstanbul 1996.

McKinney, Fred, “Türkiye’de Psikoloji”, çev. Erol Güngör- Doğan Cüceloğlu, **Tecrübi Psikoloji Çalışmaları Dergisi**, 3, 1961, 51-65.

Mermutlu, Bedri, “Bir Mantık Bilgini: Hoca Abdülkerim Efendi ve Eserleri”, **U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8, 2005, 23-34.

- Mollaer, Fırat, “Mustafa Şekip Tunç”, **DİA**, XLI, İstanbul 2012, 382-383.
- Mustafa Şekib, **Felsefe Ruhیات Dersleri**, Yeni Matbaa, İstanbul 1921.
- Oktay, Ayşe Sıdıka, “Kınalızâde Ali Efendi’nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışma Dergisi**, 12, 2002, 185-233.
- Okumuş, Mesut, “İbn-i Sînâ’nın Hayatı, Eserleri ve Düşünce Sistemi Üzerine”, **Eş-Şeyhu’r Reis İbn-i Sînâ** (Tsh.), DİB Yayınları, Ankara 2015, 17-43.
- Öngören, Reşat, “Mevlâna”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004.
- _____, “Tarikat”, **DİA**, XL, İstanbul 2011.
- Özarkınar, Yılmaz, “Mümtaz Turhan”, **DİA**, XLI, İstanbul 2012, 421-423.
- Özbay, Seda, **Cavit Orhan Tütengil’in Sosyolojik Düşünceleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanzâde Ahmed Tâib”, **DİA**, XXXIV, İstanbul 2007, 2-4.
- Özdemir, Emin, “İslah Çalışmalarından İlgasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış: Sebilürreşad’da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları”, **International Periodical for Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8, 2013, 201-215.
- Plotnik, Rod, **Psikolojiye Giriş**, çev. Tamer Geniş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, 25.
- Ribot, Théodule, **Hissiyat Ruhiyatı**, çev. Mustafa Şekip Tunç, Evkaf Matbaası, İstanbul 1927.
- Rifat b. Mehmed Emin, **İlm-i Ahvâl-i Rûh ve Usûl-i Tefekkür**, haz. Tarık Tuna Gözütok, Çizgi Yayınevi, Konya 2014.
- Rifat Bin Mehmed Emin, **İlm-i Ahvâl-i Rûh ve Usûl-i Tefekkür**, haz. Tarık Tuna Gözütok, Çizgi Yayınevi, Konya 2014.
- Sanay, Eyyüp, “Hilmi Ziya Ülken”, **DİA**, XLII, İstanbul 2012, 291-293.
- Sander, Mithat Sadullah, **Seçkin Edebiyatçılarımız**, Kültür Matbaası, İstanbul 1943.
- Schultz, Duane P., Sdney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

Semih, Hatemi, “Kitap ve Yazı Tahlilleri (La Psychologie Begsonienne)”, **Yeni Adam**, 4, 1934, 5.

Sıddıqı, Jawad ve Kubatalı Topchubaev, “1914 Yılında Yayınlanan “Terbiye Mecmuası” ve Devamı Olarak 1918 Yılında Yayınlanan “Terbiye” Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, 7 (13), 2013, 331-346.

Şahin Altınova, Ayşegül, “Mustafa Şekip (Tunç) ve Mustafa Satı Bey Arasında “Zekâ” Üzerine Bir Tartışma”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, 9, 2017, 111-118.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **İlm-i Ahvâli’r Ruh**, haz. Zekeriyya Uludağ ve İrfan Davut Çam, Çizgi Yayınevi, Konya 2022.

Şemseddin Sami, **Kâmüsü’l- A’lâm** (V. Cilt), Mihrân Matbaası, İstanbul 1314.

Şulul, Cevher, **Kindî Metafizigi**, İnsan Yayınevi, İstanbul 2003.

Tansu, Yunus Emre, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İçtihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4 (1), 2018,

Tarhan, Nevzat, **Mesnevi Terapi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

Terzioğlu, Arslan, “Bîmâristan”, **DİA**, VI, 1992, 163-178.

Tunç, Mustafa Şekip, “İlk ve Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı Layihası Hakkında”, **Maarif Hakkında Layihalar**, Niyazi Altunya (Haz.), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2024, 77-78.

Tunç, Mustafa Şekip, **Psikolojiye Giriş**, Pulhan Matbaası, İstanbul 1949.

Turan, Namık, “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu’sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik gelişim Süreci”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, 52, 2007, 152-187.

Turhan, Mümtaz, “Prof. M.Şekip’in Şahsiyeti”, **Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, **Evkaf Matbaası**, İstanbul 1944, 67-68.

Türkmen, Salih, “Mustafa Şekip Tunç Hayatını Anlatıyor”, **Mustafa Şekip Tunç Jübilesi**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Uyar, Mesut, “İhtiyat Namzedi Olmak”, **Çanakkale 1915**, 16, 2013, 22-27.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi** (III. Cilt), TTK Yayınları, Ankara 1961-1977.

____, **Osmanlı Tarihi** (VI. Cilt), TTK Yayınları, Ankara 1961-1977.

Ülger, Mustafa, “Hoca Abdülkerim Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 14 (2), 2009,

Ülken, Hilmi Ziya, “İş: Felsefe, Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 2 (1), 1941, 331-350

____, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 1994.

Widmann, Host, **Atatürk ve Üniversite Reformu**, çev. Aykut Kazancıgil- Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.

Ya’kûb b. İshak el-Kindî, **Üzüntüden Kurtulma Yolları**, çev. Mustafa Çağrıcı, TDV Yayınları, Ankara 2021.

Yakut, Selahattin ve Orhan Yılmaz (Ed.), **Anadolu’nun Manevi Mimarları**, İksad Yayıncılık, Ankara 2022.

Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, haz. Safi Arpağuş, Uğur Ofset, Samsun 2022.

Yavuz, Kemal, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 37 (37), 2012, 138-180.

Yaylalı, İlhan, **Şuurlu Muhafazakârlık: Mustafa Şekip Tunç Düşüncesinde Birey, Toplum ve Siyaset** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Yazıbaşı, Mehmet Ali, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 3 (4), 2014, 762-780.

Yazıcı, Tahsin, “Ahmed Eflâkî”, **DİA**, II, İstanbul 1989.

Yıldırım, Ayşe, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufî Görüşleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Yıldırım, Nuran, “Klasik Dönemde İstanbul Dârüşşifâları”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi** (IV. Cilt), ed. Çoşkun Yılmaz, İBB Yayınları, İstanbul 2016.

Yıldırım, Ömer, “Henri Bergson”, 2019, <https://www.felsefe.gen.tr/henri-bergson-kimdir/> (25. 08. 2024).

Yıldız, Yakup, “Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri”, **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, 18, 2010, 73-103.

_____, **Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Yılmaz, Ebru Burcu, “Pozitivist Akıl Algısının Osmanlı Modernleşmesine Tesiri Bağlamında Tanzimat Devri Şâirinin Akılla İmtihanı”, **International Periodical For The Languages Literature and History Or Turkic**, 10 (8), 681-702.

Yozcu, Serhat vd., “Terapötik Rekreasyon Kapsamında Mevlevîğin Değerlendirilmesi”, **Türk Turizm Araştırmaları Dergisi**, 3 (2), 2019, 159-173.

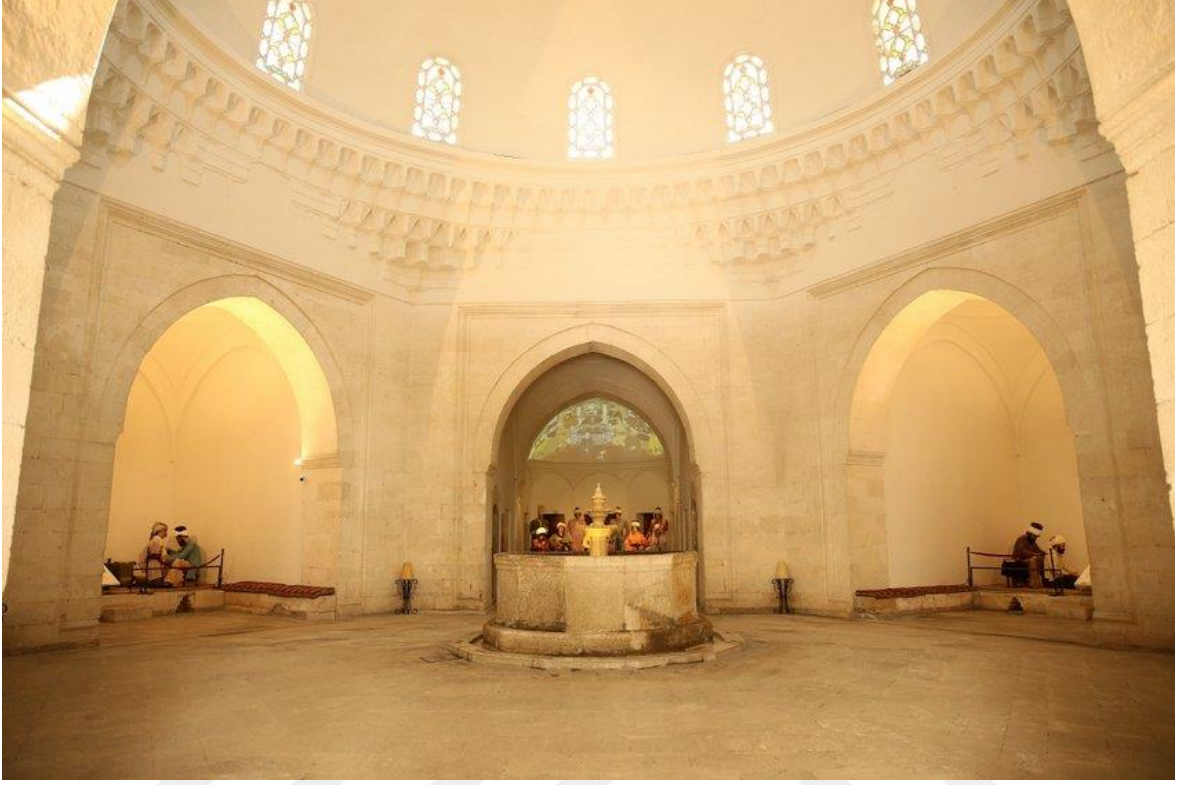
Yûsuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, çev. Yaşar Çağbayır, TDV Yayınları, Ankara 2022.

Yusuf Kemal, **Gâyetü'l-Beyân Fî Hakikati'l-İnsân Yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh'**, sad. ve haz. Remzi Demir ve Ali Utku, Çizgi Yayınevi, Konya 2014.

Zimbardo, Philip ve Richard Gerrig, **Psikoloji ve Yaşam**, çev. Gamze Sart, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019.

EKLER

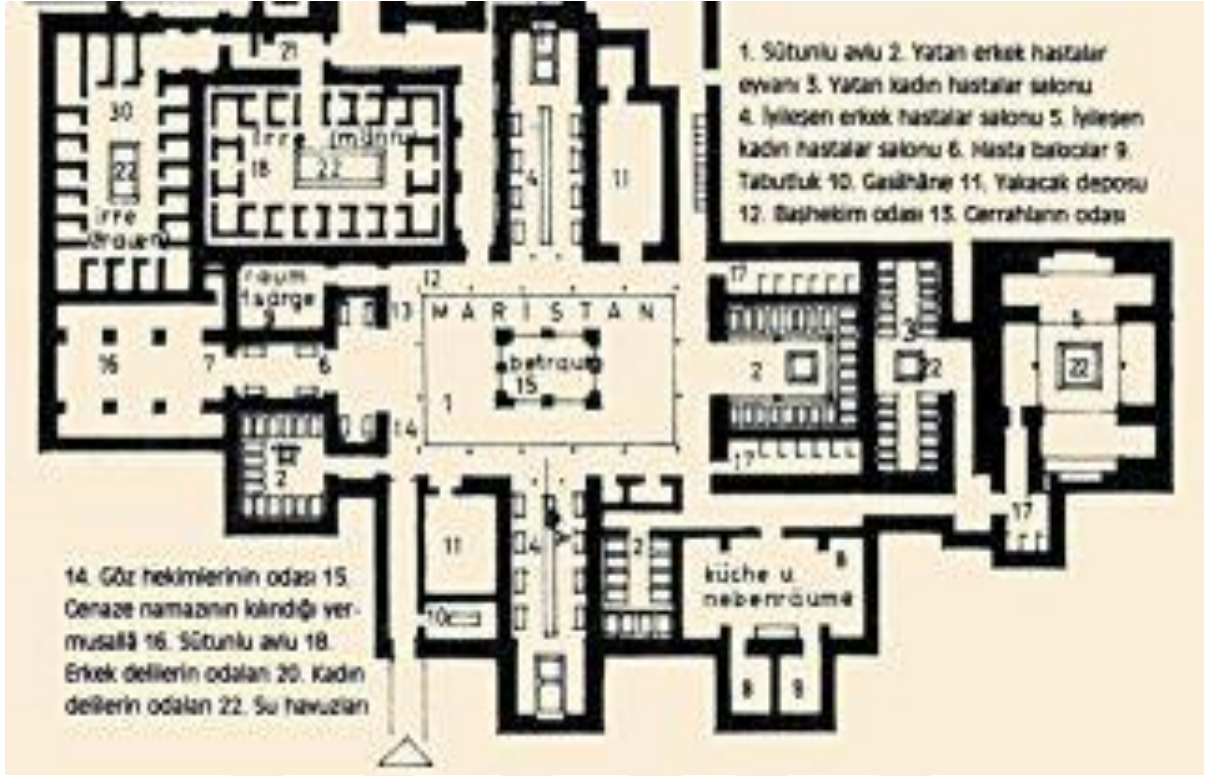
EK-1

II. Bayezid Külliyesi içinde yer alan Dârüşşifâ'nın 2000 yılında restorasyon görmüş hali. Aslına uygun şekilde restore edilmiş şifahane bölümünde hastalara su ve müzik sesleriyle tedavi uygulanıyordu.

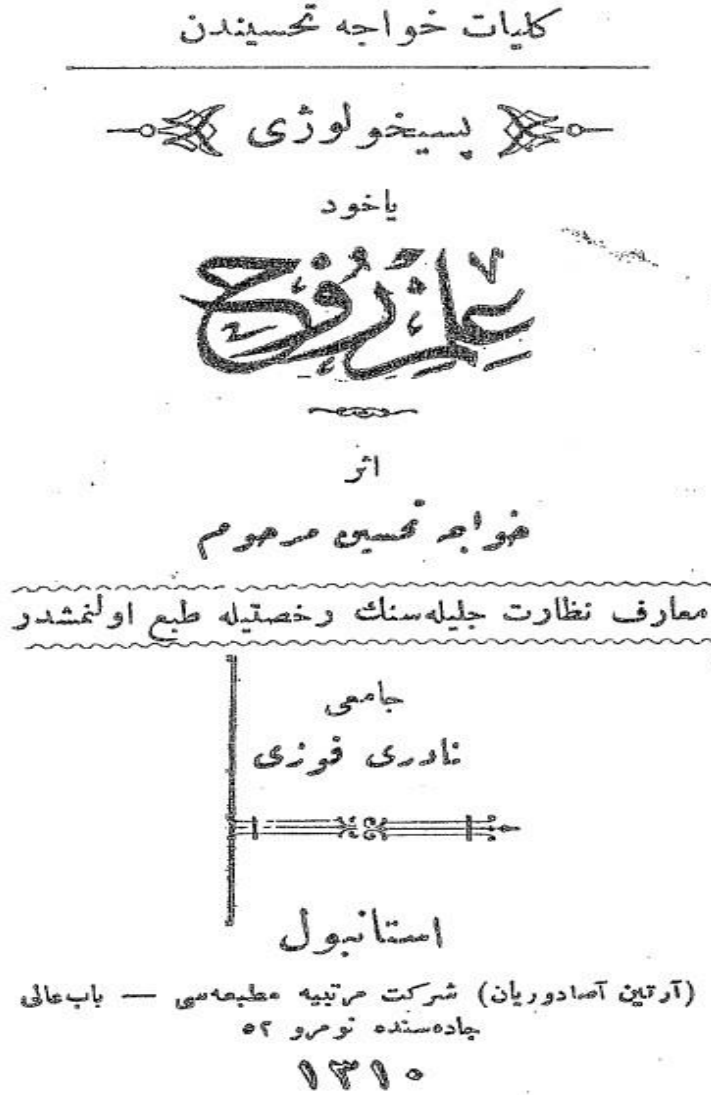
T.C Trakya Üniveristesi Sağlık Müzesi Dârüşşifâ Albümü,
<https://saglikmuzesi.trakya.edu.tr/pages/darussifa> (06.09.2024)

EK-2

Bir dârüşşifâya ait olan bu yerleşim planında, yapının belirli bölümlerinin akıl ve ruh sağlığı bozuk olan hastalar için ayrıldığı görülmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, <https://islâmansiklopedisi.org.tr/bimaristan>

Hoca Tahsin yazdığı ve ilk kez psikoloji kelimesinin kullanıldığı “Psikoloji yahut İlm-i Ruh” adlı eserin kapak kısmı.

Görsel Hoca Tahsin’in orijinal eserinden alınmıştır.

Hoca Tahsin, Psikoloji yahut İlm-i Ruh, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310.

EK-4

https://saltresearch.org/discovery/fulldisplay?docid=alma99843279008301&context=L&vid=90GARANTI_INST:90SALT_VU1&lang=tr&search_scope=All_SALT&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=All&query=any,contains,mustafa%20%C5%9Fekip&offset=0 (09.09.2024.)

Mustafa Şekip Tunç'un gençlik yıllarına ait olan bir fotoğraf. Altında ise Mustafa Şekib Bey yazmaktadır.

EK-5

te resim yaparken. Fakat bugün dünden daha mânâlı, daha kendini vererek çalışmasını biliyor.

ŞAIR ŞEKİP TUNÇ. Çalışma masası hep böyle dağınıktır. Birinden yorulunca birinde dinlendiği için. Ancak son merhale önündeki şiir defteridir. Okuduğu da Râna hanıma son yazdığı destan.

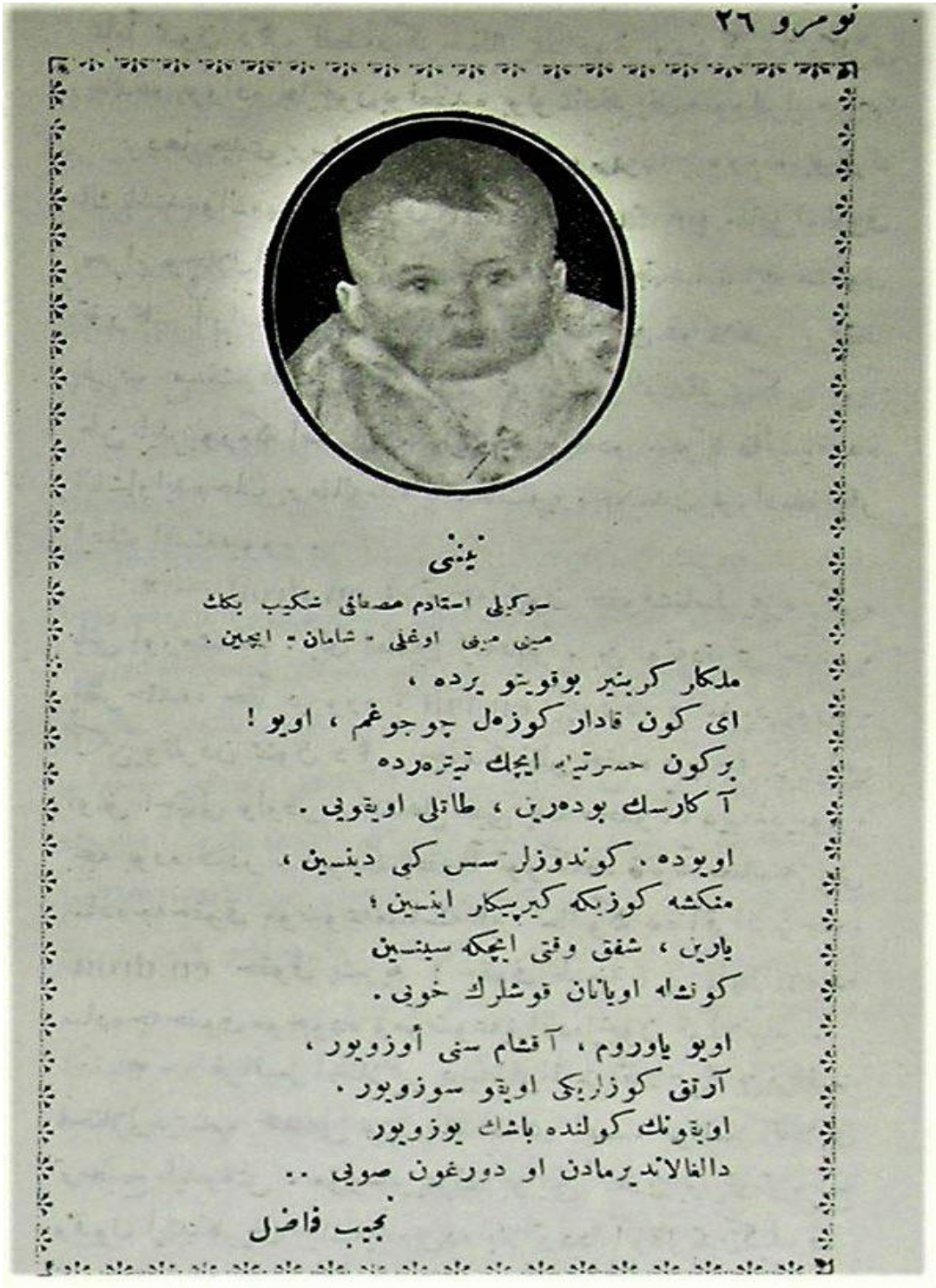
https://saltresearch.org/discovery/fulldisplay?docid=alma99843279008301&context=L&vid=90GARANTI_INST:90SALT_VU1&lang=tr&search_scope=All_SALT&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=All&query=any,contains,mustafa%20C5%9Fekip&offset=0 (09.09.2024)

Mustafa Şekip'in edebi ve resim çalışmalarını yaparken çekilen ve ondaki çok yönlü kişiliği gösteren fotoğraflar.

EK-6

İstanbul Üniversitesinde bulunan Mustafa Şekip Tunç anısına yapılan amfinin kapısının görseli.

Mustafa Şekip'in oğlu Şaman Tunç için Necip Fazıl Kısakürek tarafından yazılmış 1 Aralık 1924 Milli Mecmua dergisinde yayınlanan "Ninni" isimli şiir.

مصطفى شكيب
دارالفتون روحيات مدرسى

فلسفه درسلى
روحيات

ليسه لرك ايكنجى دورده سنه مخصوص صدر ۱۹۲۶-۲۵

ايكنجى طبع

700 125

طابع وناشرى : اقبال كتيخانهسى صاحبي حسين

اسانيول --- يكي مطبعه

۱۹۲۶

ص. ج
۹۲۵

“TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu’nda” bulunan Mustafa Şekip Tunç’un ortaöğretim seviyesi için hazırladığı “Felsefe Dersleri Ruhiyat” adlı eserinin kapağı.

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/b6f8cce5-bf0a-454c-8987-9ed07d55d383> (26.10.

2024)

مذكره وقرارتنامه نومردی		معارف عمومی نظارتی		دائرة مخصوصه مسوده		شماره		محررات وارده نك		اساس نومردی	
شماره نومردی		تاریخی		نومردی		تاریخی		نومردی		تاریخی	
<p>اردو دائره سی بیست و نهمی فاکتور بیج بلا قدیم</p> <p>مردم باره معتمد</p> <p>نقد حیات لوانه معتمد بالکمال دیارته عورتی ۱۹ عیشی تاریخ دارالمعلمین عالی حضرتیه</p> <p>معتمد نیما یسوع کوزا اقله اشکرتی سبب ... نقد بیست و نهمی قدی ادبی</p> <p>معتمد نیما یسوع کوزا اقله اشکرتی سبب ... نقد بیست و نهمی قدی ادبی</p> <p>نقد و کیف بیخود اردو اشکرتی سبب ... نقد بیست و نهمی قدی ادبی</p> <p>۱۹۰۶ عیشی تاریخ دارالمعلمین عالی حضرتیه</p> <p>کوتی و احاطه ضابطه نازدره تعلیمات بیج ایلدیز معتمدی</p> <p>ادبیه تریاتیک کتوره دقایق بیخود کتیبک ترقی حقیقه ک معتمدی</p> <p>دولت بیخود بیخود بیخود</p> <p>نکار جمادیه کتیبک فایر مولانا ایلدیز</p>											
<p>OSMANLI ARŞIVI</p> <p>MF.MKT</p> <p>1222 63 2</p>											

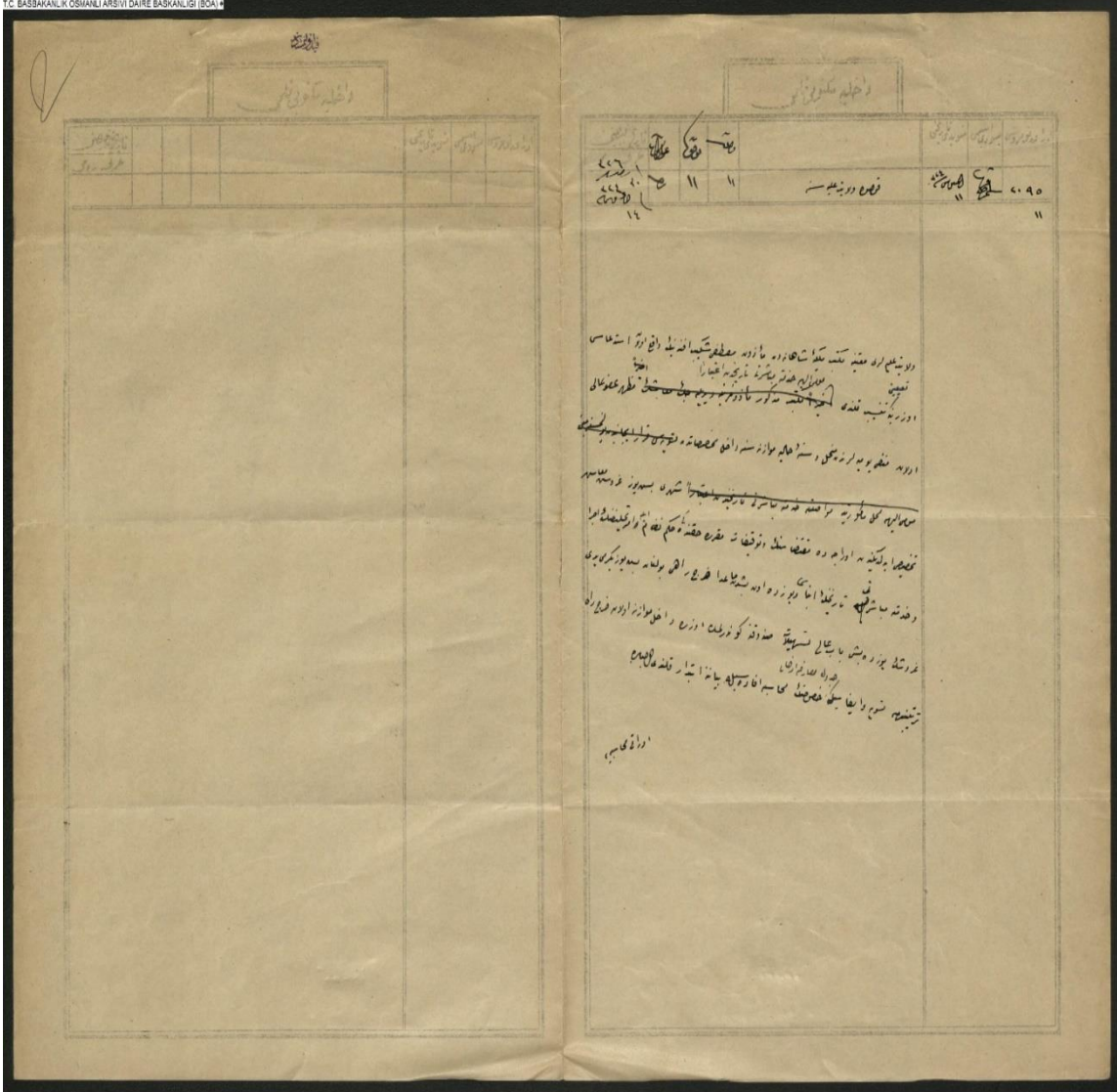
MF.MKT.01222.00063.002

Mustafa Şekip Tunç'un askerlik görevinin teciline dair olan içerisinde doğum yılına da yer verilen arşiv belgesi.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT., 1222/63.

EK-10

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

DH.MKT.01286.00024.001

Mustafa Şekip Tunç'un ilk idari görevi olan Kosova maiyet memurluğuna atamasına ilişkin arşiv belgesi.

BOA, DH.MKT.,1286/24.